

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане на научна и образователна степен
„доктор“**

Сепарация-индивидуация и взаимоотношения в юношеска възраст

Професионално направление 3.2. Психология, докторска програма
„Психология на развитието в детска и юношеска възраст“

Докторант: Цветелина Макавеева

Научен ръководител: проф. д. пс. н. Пламен Калчев

София, 2021

Обем: 162 страници

Библиография:

Общо: 195 заглавия
Български език: 13 източника
Английски език: 169 източника
Немски език: 11 източника
Френски език: 1 източник
Португалски език: 1 източник
Интернет адреси: 1 източник

Таблицы: 25 таблици

Фигури: 5 фигури

Съдържание

Увод.....	4
1. Сепарация-индивидуация в юношеска възраст: подходи за дефиниране и оценка.....	6
2. Факторна структура и надеждност на Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст.....	19
3. Валидност.....	30
3.1. Връзки със субективно благополучие и взаимоотношения.....	30
3.2. Връзки с привързаност.....	35
3.3. Връзки с нарцисизъм.....	41
3.4. Връзки със социална фобия.....	44
3.5. Връзки с възприемане на училището.....	46
3.6. Връзки с родителски стилове на възпитание.....	51
4. Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст: разлики по пол и клас.....	59
Заклучение.....	62
Справка за научните и практическите приноси.....	65
Публикации по темата на дисертационното изследване.....	66
Участия в научни форуми с доклади по темата на дисертационното изследване.....	67

Увод

Темата за отделянето от значимите други и придобиването на усещане за собствена идентичност е обект на голям изследователски интерес в последните десетилетия. Многообразието на феномена се манифестира по различен начин в различните развитийни периоди – интрапсихичната диференциация на детето от значимия друг в ранна възраст; процесите на инициация при различни племена, физическото и психично отделяне от родителите през юношеството, способността за създаване на собствено семейство и следване на индивидуално избран житейски път в рамките на ранната зрялост.

Терминът „сепарация-индивидуация“ в тесен смисъл се отнася до специфичните предизвикателства на ранното детство и юношеството (Weiner & Craighead, 2010) и произхожда от теорията за обектните отношения. Проявленията на този процес в ранна възраст са описани детайлно от Маргарет Малер (Mahler et al., 1975). Тя изследва интрапсихичната диференциация на детето от майката, която включва интернализиране на майчиния образ и способност за самостоятелно функциониране в нейно присъствие или с нейна подкрепа. Питър Блос (Blos, 1967) открива сходства с описания от Малер процес в юношеска възраст. Основните прилики на двата периода според него са свързани с повишена уязвимост на личностовите структури, силна необходимост от промяна във връзка със съзряването и последващо девиантно развитие при неуспешно преминаване през съответния развитиен етап. Въз основа на това Блос разглежда юношеството като време за вторичен процес на сепарация-индивидуация. В този период юношата трябва да се разграничи от формираната в ранното детство интернализирана репрезентация на основния грижещ се и да придобие усещане за собствено Аз (Lapsley & Stey, 2010).

Качеството на взаимодействията със значимите други е от основно значение за протичането на процеса сепарация-индивидуация както през ранното детство, така и в юношеска възраст. Преразглеждането на родителските образи през юношеството води до повишена потребност от търсене на подкрепа в другите социални мрежи. От една страна, юношата прекарва голяма част от времето си в училище и този социален контекст оказва влияние върху неговото развитие. От друга страна, контактът с връстниците, характеризиращ се със симетрична реципрочност (Youniss & Smollar, 1985) – т. е. равнопоставеност във взаимодействията, позволява изпробването на различни роли във връзка с търсенето на себе си. Това е причината, която налага необходимостта от детайлно изследване на процеса на отделяне от значимите други и придобиване на усещане за собствена идентичност в контекста на взаимоотношенията с тях. Подобен анализ би спомогнал за обогатяването на познанието за психичното преструктуриране, случващо се в периода на юношеството.

Цел на настоящата дисертация е да разгледа една от операционализациите на процеса сепарация-индивидуация – *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* на Джон Ливайн и Серж Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993). Инструментът е създаден с цел измерване на дименсиите на сепарация-индивидуация в юношеска възраст, като скалите в него са обособени въз основа на теоретичните допускания на Маргарет Малер. Фокусът е както върху ключови за психопатологията конструкти, така и върху крайъгълните камъни, обозначаващи здравословното развитие (Levine et al., 1986, p. 125). Значимостта на подобно изследване се аргументира от необходимостта за по-всеобхватен подход при измерване на аспектите на юношеското функциониране в различен социален контекст. Въпросникът би могъл да се използва както за изследователски, така и за практико-приложни цели: попълването му отнема около 15 минути, като резултатите дават представа не само за

взаимоотношенията с родители, връстници и учители, но и за равнището на нарцисизъм, сепарационна тревожност и способността на юношата да функционира самостоятелно, осъзнавайки потребността от свързаност с другите. От голямо значение за апробацията на инструмента в българска извадка е анализът на взаимовръзките му с други конструкти, имащи отношение към протичането на процеса сепарация-индивидуация в юношеска възраст.

Изложението е структурирано в четири глави:

- *Първа глава* представлява постановка на изложения проблем. Без да се претендира за пълна изчерпателност, в нея се прави обзор на основните изследвани конструкти: процеса на сепарация-индивидуация и взаимоотношенията със значимите други в контекста на юношеската възраст. Разгледани са различни теории за развитието на идентичността, имащи отношение към изследваните параметри. Представени са издигнатите хипотези.

- *Втора глава* представя резултати от проведеното емпирично изследване с 806 юноши (пълни протоколи) между 13 и 20 години в извадка от 998 изследвани лица. Българският вариант на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (SITA, Levine & Saintonge, 1993) е конструиран чрез последователно провеждане на експлораторен и конфирматорен факторен анализ върху цялата извадка. Въз основа на получените резултати е обсъдена необходимостта от промени в съдържанието на скалите, както и разделянето на една от тях на два отделни фактора. Представени са данни за взаимовръзките между отделните дименсии на въпросника, както и за надеждността на инструмента.

- *Трета глава* се фокусира върху анализ на валидността на SITA, като за целта се използват корелационни и регресионни изследвания с различни външни променливи: нарцисизъм, социална фобия, родителски стилове, отношение към училището, субективно благополучие и привързаност. *Въпросникът за привързаност в юношеска възраст* (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ, West et al., 1998) също е предмет на апробация за българска извадка в настоящото изследване.

- В *четвърта глава* са представени данните от различията по пол и клас по отношение на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст*.

Авторът изказва дълбоката си признателност към проф. д. пс. н. Пламен Калчев за неограничената помощ при подготовката на тази разработка. Без неговата всеотдайност, безрезервна подкрепа и безкрайно търпение този дисертационен труд нямаше да бъде осъществен.

1.

Сепарация-индивидуация в юношеска възраст: подходи за дефиниране и оценка

1.1. Развитие на идентичността през детска и юношеска възраст

Придобиването на чувство за собствено Аз е една от основните задачи на развитието както за детето, така и за юношата. Различни психологически школи обръщат внимание на времето разгръщане на тази задача, като нейните най-значими проявления се обясняват от психоанализата и психодинамичните теории, от психосоциалната теория на Ерик Ериксън, както и от теориите за привързаността на Джон Боулби и Мери Ейнсуърт.

1.1.1. Психодинамични теории

Динамиката на развитието на собствената идентичност се разглежда от Зигмунд Фройд в контекста на психичните структури То, Аз и Свръх-Аз. Този модел на личността се основава на теорията за несъзнаваните инстинкти, които конституират човешкото функциониране. Ключов аспект на постигането на идентичността З. Фройд открива в решаването на Едиповия конфликт през фалическият стадий. Две са важните интрапсихични постижения за детето на този етап: идентификацията и възникването на его-идеала. З. Фройд разбира идентификацията като „най-ранния израз на емоционална връзка с друг човек“ (Freud, 1921, p. 66). Решаването на Едиповата ситуация се осъществява чрез идентификация с родителя от същия пол, включваща интернализация на неговите ценности, нагласи и убеждения (Schuster, 2005, pp. 14-15), като тази идентификация бива разграничена от обектния избор (вж. напр. Фройд, 1990, с. 442). Успешната идентификация с родителската инстанция води до възникване на его-идеала (Свръх-Аза, З. Фройд използва и двете понятия в различни етапи на развитие на теорията си). З. Фройд приписва на този психичен феномен функции като самонаблюдение, съвест, цензуриране на сънищата и изтласкване (Freud, 1921, p. 75).

В термините на З. Фройд юношеството може да се разглежда като втора Едипова ситуация. Заплахата от отново проявяващите се сексуални влечения (вече разбирани като табу) към родителя от другия пол в този период вече не може да се отхвърли с нова идентификация с родителя от същия пол (Schuster, 2005, p. 15). Това кара юношата да се отдръпне от родителите си и да насочи либидната си енергия към връстници от другия пол. Така психичната структура на Свръх-Аза се променя – ако до този момент интернализацията морални възгледи на родителите са били ключов негов аспект, в този период те постепенно отстъпват място на самостоятелно изградения идеал (Fend, 2013, p. 84).

Теорията за обектните отношения сменя инстинктите от фокуса на вниманието, за да го насочи към значимостта на ранните връзки с другите за оптималното психично функциониране. В този смисъл тя разглежда най-важните развитийни етапи като предшествали Едиповия период, като основна задача на детето е да премине от състояние на слятост с и зависимост от майчината фигура до състояние на повишена независимост и диференциация от нея (Wood, 1999). Този преход няма как да се осъществи без утвърждаването на двоен фокус на отношенията: реални взаимодействия с майката (родителите), но и създаване на нейна вътрешна репрезентация (Ханчева, 2019).

Идеите на Д. Уиникът за развитието на Фалшивия и Истинския Селф могат да намерят своето значение в обяснението на юношеството в контекста на теорията за

обектните отношения. И двата конструкта се свързват с понятието за *достатъчно добрата майка*. Тя подпомага развитието на Истинския Селф, като подкрепя усещането за всемогъщество на бебето (давайки по този начин сила на слабото му его), т. е. адаптира се към неговата психична структура. От друга страна, *недостатъчно добрата майка* изисква от детето съгласие и сервилност на Аза (с други думи – то да се адаптира към нейните изисквания), което води до възникването на Фалшивия Селф. Нормалният еквивалент на Фалшивия Селф се открива в постепенно постигнатата способност за правене на компромиси (вместо безропотното приемане на чуждите изисквания). Когато обаче проблемите придобият особена значимост, компромисът става несъвместим с тях. В този момент Истинският Селф е способен да отхвърли напълно сервилното Аз – и именно този проблем се наблюдава при типичното за юношеството отхвърляне на външно наложените норми.

Като допълнение към теорията за обектните отношения Патрик Деларош описва интересен феномен, проявяващ се през юношеството – *траура по детството*. От една страна, той включва траур по предпубертетното детство (по малкия Едип), като авторът разглежда юношеската възраст като повторение на случилата се в детството дезидентификация с фалоса. От друга страна, юношата изпитва траур и по „родителите от детството“ (Деларош, 2004, с. 48). Символичната загуба на родителите в детството, последвана от идентификацията с тях, се манифестира отново поради обстоятелството, че родителите променят отношението си към юношата. П. Деларош смята, че има индивидуални различия в процеса на протичане на траура, като обръща внимание, че в повечето случаи той е компенсирал от придобивките, свързани с нарастващото чувство за собствена независимост.

Класическата психоанализа и теорията на обектните отношения имат ценен принос за разбирането на развитието на идентичността, но или не взимат предвид влиянието на средата за оптималното психично функциониране, или се ограничават единствено до ролята на майчината фигура за него. Задълбоченото изследване на значимостта на средата за придобиването на усещане за самотъждественост е присъщо на психосоциалната теория, създадена от Ерик Ериксън.

1.1.2. Психосоциална теория

За разлика от З. Фройд, според когото формирането на личността се случва в ранното детство, други автори подчертават и значимостта на периода на юношеството за развитието на индивида. Две от най-значимите концепции в този контекст са тези на Питър Блос (неговите идеи ще бъдат разгледани отделно по-нататък) и Ерик Ериксън.

Е. Ериксън създава своята епигенетична теория в съответствие с идеята, че „личността се развива според стъпките, предварително определени в готовността на човешкия организъм да се насочва, съзнава и взаимодейства с разширяващия се радиус от значими индивиди и институции“ (Ериксън, 1996, с. 128). За разлика от други автори той взема предвид не само биологичното и интрапсихично развитие, но и влиянието на средата, културата и собствената организация на опита. Е. Ериксън постулира осем психосоциални кризи, всяка от които се проявява на определен етап от развитието и допринася за постигането на идентичността. В този контекст кризата се разбира не като катастрофа, а като „повратна точка, критичен период на увеличена нараняемост и засилени възможности“ (Ериксън, 1996, с. 132). Решението на всяка криза не следва да е ограничено само до единия или другия полюс на поставения конфликт, а да постигне динамичен баланс между двата

чрез постигане на определена жизнена сила. Всеки развитиен етап, през който индивидът преминава, допринася по значим начин за формирането на идентичността.

Е. Ериксън разглежда идентичността в два аспекта: от една страна, тя представлява чувство за самотъждественост и интегритет, включващо преодоляване на инфантилната зависимост от родителите, а от друга – усещане, че се чувстваш добре в собственото тяло.

Най-популярната операционализация на използваното от Е. Ериксън понятие „идентичност“ е направена от Джеймс Марша (Marcia, 1966). Той описва четири статуса на идентичност, като ги разграничава според равнището на ангажимент (отдаденост) и изследване (криза) - *постигната зряла идентичност* (висока отдаденост, високо изследване), *предрешена идентичност* (висока отдаденост без преживяване на криза), *дифузна идентичност* (липса на ангажираност, като криза може да е или да не е преживяна) и *мораториум* (ниска отдаденост, високо изследване).

Различни автори се фокусират върху изследване на приликите и разликите между концепциите на Е. Ериксън и Дж. Марша (напр. Côte & Levine, 1983, Waterman, 1988, Meeus, 1996), но подобно разграничение излиза извън рамките на настоящата разработка. Психосоциалната теория на Е. Ериксън, допълнена от статусите на идентичност на Дж. Марша, дава ясна представа за развитието на юношеското чувство за самотъждественост. В този контекст, макар да е в противовес с техните идеи, следва да бъде споменат и приносът на Дейвид Елкинд, опиращ се на теорията на Ж. Пиаже за развитието на формалнооперационалното мислене в юношеска възраст.

Д. Елкинд (Elkind, 1967) разглежда две специфични прояви на егоцентризма, възникващи през ранното юношество. Той описва развитието на формалните операции в контекста на способността да се взема предвид чуждата гледна точка, но поставя именно тук и ключовия момент на юношеския егоцентризъм. Според Д. Елкинд той се появява поради неспособността за диференциация между посоката на чуждите и на собствените мисли. Именно вярването на юношата, че другите са заети с размисли за неговия външен вид и поведение, е в основата на неговия егоцентризъм (Elkind, 1967, p. 1030). То води до появата на *въображаемата аудитория* – аудитория – защото юношата вярва, че ще бъде във фокуса на вниманието ѝ, въображаема - защото наличието ѝ не се потвърждава в реални ситуации. Така дори в комуникацията с останалите юношата повече се вълнува от това, че е наблюдаван, отколкото от това да наблюдава.

Другият мисловен конструкт, допълващ въображаемата аудитория, е свързан с усещането за уникалност, значимост и безсмъртие. Юношата възприема себе си като единствен и неповторим, а емоционалните си вълнения – като непреживявани от никого досега, като така създава своята *лична басня*. Според Д. Елкинд юношеският егоцентризъм постепенно намалява около 15-16-годишна възраст. По отношение на въображаемата аудитория причината е свързана с модифицирането на посоката на реакциите от страна на реалната публика (т. е. юношата постепенно тества реалността и разбира, че не се намира в центъра на света за всички останали). От друга страна, личната басня се преодолява едва с постигането на интимност (в термините на Е. Ериксън) – саморазкриването пред значимия друг и взаимността водят до осъзнаването, че изпитваните вълнения са преживявани по сходен начин и от другите. Д. Елкинд обобщава, че трансформацията, водеща до преодоляване на юношеския егоцентризъм, е двупосочна: в когнитивен план той се преодолява от постепенната диференциация между собствените и чуждите мисли, а в афективен – от постепенната интеграция на чувствата на другите и собствените емоции (Elkind, 1967, p. 1032).

Възгледите на Е. Ериксън, Дж. Марша и Д. Елкинд допринасят за по-доброто разбиране на процесите, конституиращи придобиването на чувство за собствена идентичност. И тримата автори обръщат внимание на ролята на другите за развитието на усещането за собствено Аз. Тази роля, макар и ограничена до основния грижещ се, се подчертава и от теориите за привързаността.

1.1.3. Теории за привързаността

Значимостта на основния грижещ се за оптималното функциониране на детето е постулирана преди всичко в изследванията на привързаността на Джон Боулби и Мери Ейнсуърт.

Джон Боулби описва въведеното от М. Ейнсуърт понятие „сигурна база“ като поведение на родител, включващо „да бъдеш на разположение, готов да отговориш, когато те извикат, да насърчиш и подпомогнеш, но да се намесиш активно само ако е видимо необходимо“ (Bowlby, 1988, p. 10). Децата, които приемат родителите си (най-често майката) като сигурна база, проявяват повече изследователско поведение, връщайки се от време на време към родителя за емоционално презареждане. Дж. Боулби (Bowlby, 1988) изрично отрича поставянето на знак за равенство между тази връзка и понятието „зависимост“ поради няколко причини. На първо място той посочва пейоративното значение на това понятие – зависимостта е нещо негативно, което човек трябва да „израсне“. Освен това тя не предполага наличие на емоционално заредена връзка с една или няколко предпочитани фигури. Не на последно място, към понятието „зависимост“ не може да се припише значима биологична функция, докато сигурната база притежава адаптивна значимост.

Вярата на детето, че фигурата на привързаност ще бъде на разположение при необходимост е също толкова значима, колкото физическата близост на тази фигура. В този контекст Дж. Боулби описва конструкта *вътрешни работни модели*, като основната им цел според него е да позволят поведенческо планиране на бъдещите действия на детето (Bowlby, 1988, p. 164). Вътрешните работни модели представляват организация на познанието за света, като включват психични репрезентации на образа за себе си и на връзката с другите. Този конструкт е подобен на идеите за репрезентация на селфа и на обекта в теорията за обектните отношения, но е по-широк от тях, защото не се фокусира само върху интрапсихичната динамика на детето, а конструира когнитивни карти/модели за всички аспекти на външния свят. Затова вътрешните работни модели се разглеждат не просто като реплика на връзката между детето и другите, а като комплексни структури, които са повлияни и модифицируеми от опита (Palombo et al., 2009, p. 294).

Мери Ейнсуърт (Ainsworth, 1989) обръща внимание на развитието на привързаността отвъд кърмаческата и ранната детска възраст, като подчертава, че хормоналните, неврофизиологичните и когнитивните промени през юношеството водят до трансформация на отношенията родител-дете. В контекста на поведенческите системи тази трансформация се изразява най-вече с постигане на нов баланс между поведението на привързаност и потребността от изследване, като изследването заема все по-важна роля (Allen & Tan, 2016, p. 400).

В обобщение, теориите за привързаността разглеждат юношеската възраст като период на ревизиране на вътрешните работни модели, характеризиращ се от една страна с постепенно намаляване на потребността от физическа близост с родителите, а от друга - с увеличаване на автономията и близостта с връстниците и други значими фигури извън семейната среда.

1.2. Взаимоотношения в юношеска възраст

Комуникацията с хора от различни социални сфери (връстници, родители, учители) заема значителна част от времето на всеки юноша. Всички те имат своята роля като фактори, подкрепящи или пречещи на процеса сепарация-индивидуация. Ето защо динамиката на тези отношения следва да бъде разгледана в контекста на придобиването на усещане за идентичност в юношеска възраст.

1.2.1. С родители

Джийн Мърсър (Mercer, 2006) обобщава развитието на отношенията с родителите от ранното детство до юношеството. От момента на раждането децата не показват предпочитание към определена фигура на привързаност, но постепенно се развива диадната саморегулация – способността на бебето да се успокои при дистрес с помощта на конкретна обгрижваща фигура. На 7-8-месечна възраст постепенно се появяват страхът от непознати и сепарационната тревожност. Страхът се превръща в част от развиващите се вътрешни работни модели на социалните взаимодействия, като непознатите фигури стават причина за изпитване на страх, а познатите – източник на комфорт и сигурност. Около втората година се наблюдава видим конфликт между привързаността и потребността от автономия – децата засилват любопитството си към средата и желанието да действат самостоятелно, но заедно с това използват фигурата на привързаност като сигурна база, от която да изследват света. В предучилищна възраст се наблюдава постепенно намаляване на емоционалния егоцентризъм, като връзката с обгрижващия се случва въз основа на договаряне и компромис – така комуникацията се превръща в партньорство, а вътрешният работен модел на социалните отношения се развива. В начална училищна възраст родителите остават в основата на емоционалния живот на детето, макар приятелствата с връстниците да придобиват все по-голяма значимост. Взаимната работа в посока на коригирано от целта партньорство включва ангажимент на детето с взимане на решения и родителска подкрепа по отношение на тази инициативност и автономия. Ключовият момент в юношеска възраст е постигането на баланс между независимост и емоционална свързаност. Юношата (също като малкото дете) има потребност от отзивчиви, подкрепящи емоционалното и социалното му развитие родители, но и се противопоставя на това да бъде ръководен от тях поради страха от загуба на автономия и регресия в развитието. Според Джийн Мърсър именно семействата с история на коригирано от целта партньорство през ранното детство се справят по-лесно с промяната на вътрешните работни модели към взаимоотношения, при които родителят и юношата имат почти еднакви роли.

Ж. Йонис и Дж. Смолар (Youniss & Smollar, 1985) откриват разнопосочни влияния на отношенията на майките и бащите върху процеса на индивидуация. Бащите обикновено заявяват авторитета си индиректно и от дистанция, като не следят отблизо дейностите на юношите. Тази невключеност позволява на подрастващите да експериментират с дефинициите за себе си извън рамката на родителските взаимоотношения, което подпомага тяхната сепарация. От друга страна, майките обикновено функционират в контекста на включеност и свързаност, като се ангажират активно с личното и емоционално благополучие на своите наследници. В обобщение, даването на повече свобода не е задължително несъвместимо с близостта. Юношите възприемат отделянето и свързаността като едновременно необходими, също както възприемат родителите си едновременно като родители (авторитети) и като хора (партньори във взаимоотношенията).

И. Де Гьоде и съавтори (De Goede et al., 2009) обобщават развитийните различия във възприятията на юношите на връзките с техните родители в три аспекта: на първо място, взаимоотношенията дете-родител стават по-егалитарни през юношеството; от друга страна, родителите, които се възприемат от юношите като по-силни (доминиращи и направляващи поведението), се смятат и за подкрепящи, но само в периода на ранното юношество; на трето място – възприетият конфликт с родителите е свързан с промени във взаимоотношенията по посока на повече равенство, но не е задължително самостоятелно да стимулира тези промени.

В заключение, безспорна е значимостта на родителите като ключов, но не единствен фактор за протичането на процеса сепарация-индивидуация. Д. Вандел (Vandell, 2000) отбелязва, че взаимоотношенията с различни социални партньори имат потенциално влияние върху психичното благополучие, мотивацията и развитието на различни умения, като всяка връзка може да има компенсаторна или протективна функция, когато останалите претърпят неуспех. Поради тази причина е необходимо да се анализират и контактите, които юношата поддържа с лица извън непосредствената семейна среда – приятели и учители.

1.2.2. С връстници

Общоприета е идеята, че в рамките на юношеството контактът с родителите намалява за сметка на увеличаване на комуникацията с връстниците, като повечето изследователи проявяват интерес най-вече към анализа на приятелските взаимоотношения.

А. Колинс и С. Мадсън (Collins & Madsen, 2006) обръщат внимание на няколко перспективи, които обясняват взаимоотношенията в юношеството по различен начин. На първо място, психоаналитичните и еволюционните теории се фокусират върху физическото съзряване, повишеното равнище на конфликти с родителите и, в съответствие с това, ориентирането към взаимоотношения извън семейството. Те взимат предвид и функционалната значимост на взаимовръзките като подпомагащи постигането на идентичност. Втората насока за анализ идва от социалнопсихологическите перспективи, които изследват социалните промени при преходите между различните фази на юношеството и тяхното въздействие върху приятелските отношения. Трета гледна точка дават теориите за привързаността, като според лонгитюдни изследвания взаимоотношенията с родители и връстници в ранното и средното детство показват сходства с оценките на привързаността между обгрижващата фигура и кърмачето (Collins & Madsen, 2006, p. 194). Последният възглед се отнася до перспективата на взаимозависимостта, според която – за разлика от теориите за привързаността - близката връзка с другия оказва значимо влияние върху мислите и дейностите и на двамата участници в нея.

Популярността е една от най-често изследваните характеристики на взаимоотношенията с връстниците. Б. Браун и Дж. Ларсън (Brown & Larson, 2009) обръщат внимание на двете ѝ форми: *социометричната популярност*, отнасяща се до степента, в която юношите са харесвани или търсени като партньори при различни дейности; и *възприетата популярност*, индикираща отредения на индивида статус/престиж. Проучване на А. Роуз открива, че популярните момичета в ранното юношество проявяват по-високи равнища на релационна агресия (изключване, игнориране, разпространяване на слухове) и това води до повишаване на техния статус с нарастване на възрастта (Rose et al., 2004, цит. по Smetana et al., 2006). От друга страна, агресията може да предизвиква възхищението на другите в ранното юношество, но също и тяхното пренебрежение под формата на понижено социално предпочитание (Becker & Luthar, 2007). В обобщение Б. Браун и Дж. Ларсън отбелязват, че не е задължително юношите в тези две групи да съвпадат (т. е. фактът, че

един юноша има висок статус, не означава със сигурност, че той е харесван от връстниците си). Различни изследвания показват, че с времето възприетата популярност остава по-стабилна при момчетата, а социометричната – при момичетата (Brown & Larson, 2009). Контекстът на подобни взаимоотношения също позволява изследване на проявленията на процеса сепарация-индивидуация.

В заключение, връстниците имат своята значима роля за развитието на юношата, като подкрепят неговата индивидуация и отделянето от родителската среда. Б. Браун и Дж. Ларсън (Brown & Larson, 2009) обобщават, че приятелските взаимоотношения винаги се случват в по-широка социална рамка, като обръщат внимание на контекстуалните влияния върху тях – култура, етнос, семейство, а в съвременността – и интернет. Не трябва да се забравя обаче, че социализиращата роля на училището като институция е основна причина за развитието на близки взаимоотношения извън семейството, поради което е необходимо да бъде разгледана и неговата значимост за успешното психосоциално функциониране на юношата.

1.2.3. С учители (отношение към училището)

Училищната среда представлява важен контекст за социализация на децата през дълъг период от тяхното развитие. Дж. Енглер отбелязва, че в училище юношата придобива много по-разнообразен опит в сравнение със семейната среда, включително и по отношение на мнения и ценности, отстоявани от юношата и неговите родители. Поради тази причина училището може да насърчи процеса на индивидуация, осигурявайки сигурен контекст, в който юношата да поставя под съмнение и да мисли критично за практическите и философските житейски проблеми (Engler, 2004, p. 17).

Т. Парсънс (Parsons, 1987, цит. по Hummrich et al., 2006) дава интересен психоаналитичен поглед към училището. Според него то се контролира от възрастните и предизвиква същата форма на идентификация, както семейството в предедиповата фаза. Така мотивацията за учене включва идентификация с учителя – процес, при който ученикът се опитва да се хареса на учителя по същия начин, по който малкото дете научава нови поведения, за да се хареса на майката. В училищен контекст акцентът може да е в две посоки: или се стига до идентификация с учителя и възприемането му като модел за подражание, или се постига идентификация с групата на връстниците. М. Хумрих и съавтори приемат, че идентификацията с връстниците се свързва с повишаващите се изисквания за самостоятелност от страна на юношата. От друга страна, идентификацията с учителя води до зависимост поради асиметричната форма на интеракция с него, но в дългосрочен план близката връзка с началния учител разгръща детския потенциал за независимост.

Един от важните елементи на училищната среда е свързан с взаимоотношенията между участниците в нея. К. Фурер и Е. Скинър (Furrer & Skinner, 2003) откриват, че емоционалният ангажимент, макар да има отношение към връзките с трите типа социални партньори (родители, учители, връстници), зависи най-много от свързаността с учителя. С други думи, децата, чувстващи се оценени, е по-вероятно да определят като интересни и забавни учебните дейности в сравнение с тези, които се чувстват игнорирани и незачетени от учителите си. В същото изследване на деца от трети до шести клас авторите забелязват значимо полово различие по отношение на близостта с учителите, като момичетата показват по-голяма близост със социализиращите фигури от момчетата. Други изследвания – срезови и лонгитюдни, откриват, че повишената учителска подкрепа намалява депресията и подпомага самооценката (Reddy et al., 2003), а възпитаниците на учители, които са

загрижени, уважават децата и ги хвалят, е по-вероятно да харесват своето училище (Hallinan, 2008).

Преходът към гимназиален етап на образование обаче се свързва с различни характеристики, водещи до намаляване на чувството за общност между ученици и учители. Ж. Екълс и Р. Роузър (Eccles & Roeser, 2003) обобщават някои от тях – големината на училището (гимназиите обикновено са по-големи от началните училища и прогимназиите), равнището на бюрокрация (непозволяващо взаимно опознаване), организацията на учебния процес според учебни програми, които не взимат предвид талантите и интересите на учениците, а по-скоро социалния им статус и етническата им принадлежност. В светлината на подобни наблюдения се аргументира и необходимостта от задълбочен анализ на елементите на гимназиалната училищна среда, които биха могли да имат отношение към юношеското развитие.

На последно място, психоаналитичната аналогия на Т. Парсънс между училищната и семейната среда може да бъде разгледана и от гледна точка на родителските стилове на поведение. К. Венцел (Wentzel, 2002) открива сходства между добрите учители и добрите родители, а според Л. Пелерин (Pellerin, 2005) моделът на променливи в класната стая, свързани с позитивно поведение и нагласи на учениците, е близък до този на авторитетната семейна среда и се свързва с най-ниски нива на дезангажираност с учебния процес. Л. Стайнбърг (Steinberg, 2017) добавя, че прекомерният контрол и липсата на подкрепа в класната стая напомнят на авторитарните отношения в семейството, а липсата на организация и яснота – на угаждащия и пренебрегващия стил, които имат негативни последици за юношата както вкъщи, така и в училище.

В обобщение, училището представлява важен развитиен контекст както за малкото дете, така и за юношата. Преходът между различните етапи на образование (начален, прогимназиален и гимназиален) е предизвикателство за ученика, което провокира различни начини за справяне и има своето влияние по отношение на придобиването на чувство за самостоятелност и собствена идентичност. Недостатъчният брой проучвания по тази тема насочва към необходимостта отношението към училището да се приеме като част от общата изследователска рамка на процеса сепарация-индивидуация.

1.3. Процесът сепарация-индивидуация

Придобиването на чувство за собствена идентичност и отделянето от значимите други са в основата на процеса сепарация-индивидуация. За цялостното разбиране на този процес е необходимо да се разгледат както развитието му през ранното детство, така и съответните му проявления в юношеска възраст.

1.3.1. В детството

Ключова роля в осмислянето и изследването на процеса сепарация-индивидуация при децата играе работата на Маргарет Малер. През 60-те и 70-те години на 20-и век тя развива и усъвършенства идеите си за спецификите при формиране на отношения на детето с околния свят. Най-ясната концептуализация на разглежданите от нея феномени в контекста на теорията за обектните отношения¹ се открива в книгата ѝ „Психологическото раждане на човешкото дете“ („The psychological birth of the human infant“, Mahler et al., 1975).

¹ Един от колегите на М. Малер, с когото тя пише своята книга – Фред Пайн, обръща внимание в своя по-късна критика на предлаганата от нея терминология (Pine, 2004), че самата Малер не вербализира теорията си като присъща на възгледите за обектните отношения, а я смята за допълнение към структурната теория на З. Фройд.

В началото на текста си М. Малер прави някои терминологични уточнения: с понятието „сепарация“ обозначава „интрапсихичното чувство за отделеност от майката и съответно – от света като цяло“, а „идентичност“ разбира като „най-ранното осъзнаване на съществуването... това не е чувството *кой* съм аз, а чувството, *че* съм аз, което е най-ранната стъпка в процеса на развитие на индивидуалността“ (Mahler et al., 1975, p. 8).

Първата субфаза на този процес, обхващаща периода от четвъртия до осмия месец, М. Малер и съавтори наричат *диференциация и развиване на образ за собственото тяло*. Смяната на социалната усмивка със специфичен усмихнат отговор към майката е поведенческият феномен, който според Джон Боулби (Bowlby, 1958) е ключов показател за установяване на специална връзка между майката и детето. От друга страна, сетивните възприятия на детето в този период (зрение, слух) се развиват и дават възможност то да насочи фокуса на вниманието си извън симбиотичната връзка. Редуването на тези две форми на катексис (към външната среда или към симбиотичната връзка) води до оптимално симбиотично състояние, от което постепенно започва диференциацията (Mahler et al., 1975).

М. Малер описва два основни индикатора на процеса на диференциация. От една страна, тя говори за „излюпването“ (hatching) – процес, при който детето започва да осъзнава физическото си тяло като отделено от това на майката чрез изследователската си дейност спрямо нея (изследване на лицето, тялото, облеклото ѝ). Другият типичен признак е т. нар. „повторна проверка“ (checking-back), започваща около седмия-осмия месец. В този период детето започва да наблюдава другите обекти и да ги сравнява с майката, като това сравнение се приема за най-важен знак за начало на соматопсихичната диференциация (Mahler et al., p. 55).

Втората субфаза на процеса сепарация-индивидуация се постулира от М. Малер като *фаза на практикуване*². Тя включва две подфази: фаза на ранното практикуване, свързана с пространственото отделяне от майката чрез пълзене и опити за ходене, и фаза на същинското практикуване, през която детето активно използва уменията си за придвижване във вертикално положение. Началният етап на изследване, ограничаващ се до майчиното тяло и подадените от майката обекти, тук се разгръща в пространствен план: детето става все по-активно в изследването на средата поради развитието на двигателните си способности, което води до постепенно изчезване на интереса към майката. В същото време то запазва потребността да се връща периодично към основната обгрижваща фигура, използвайки я за емоционално „презареждане“ (или, в термините на Джон Боулби, като сигурна база за изследване на света).

Същинската фаза на практикуване се проявява в периода 10-12 – 16-18 месеца. Именно тогава се наблюдава пикът на детския нарцисизъм – либидният катексис се насочва към бързоразвиващите се собствени умения, детето изглежда „опиянено“ от своите способности и от величието на собствения си свят (Mahler et al., 1975, p. 71). Възторгът, изпитван в резултат на все по-умелата двигателна активност, води до удоволствие от новите открития, но се свързва и с освобождаване от предишната слятост с майчината фигура (това води и до значително намаляване на сепарационната тревожност). Така фазата на практикуване има важно отношение към решаването на основна развитийна задача:

² Наименованието на субфазата според Ф. Пайн (Pine, 2004) не е случайно. Останалите три фази – диференциация, повторно сближаване и константност на обекта – обхващат процеси, имащи отношение към връзката на детето с майката – диференцирането от нея, повторното ѝ търсене или наличието ѝ като вътрешна психична репрезентация. Единствено тази субфаза има име, насочено към отделния индивид (а не към двойката), като причината не е допускането, че майката в този период не е важна, а желанието за подчертаване на прекомерната заетост на детето с упражняване на собствените, предимно двигателни, умения.

формирането на идентичност. Детето усъвършенства двигателните, когнитивните, перцептивните и вербалните си умения, като това допринася за развитието му като цялостен индивид (Pine, 2004).

Третата субфаза на процеса сепарация-индивидуация, разгръщаща се през втората половина на втората година от живота, М. Малер нарича *повторно сближаване* (*rapprochement*). При нея детето все повече осъзнава своята отделеност от основния грижещ се и заедно с това проявява силно желание да споделя новонаученото с него. „Презареждането“ от фазата на практикуването, включващо приближаване към майката, се заменя от „следване на сянката и бягство“ (Mahler et al., 1975, p. 77), т. е. детето имитира нейните действия, но после бяга от нея поради опасенията да не бъде догонено и „погълнато“ отново (в обятията ѝ). Този феномен е индикатор за силната амбивалентност на периода – едновременно се наблюдават желание за ново свързване с първичния любовен обект и страх от повторно сливане с него. Тези два аспекта водят до подновяване на сепарационната тревожност в малко по-различен контекст – ясно забележим става страхът от *загуба на любовта* на обекта вместо този от загуба на обекта.

За по-доброто разбиране на динамиката в този период следва да се обърне внимание на няколко специфики. На първо място, от голямо значение за нормалната индивидуация на детето е емоционалната готовност на майката да го „пусне“ да изследва света без нея. От друга страна, бащината фигура започва да играе все по-значима роля в процеса на социализация. Развитието на езика и свързаната с него символна игра, формирането на половата идентичност и интернализацията на налаганите от средата изисквания (началото на развитието на Свръх-Аза) са другите важни аспекти на този амбивалентен за детето период.

Последната, четвърта субфаза на процеса сепарация-индивидуация М. Малер и съавтори обозначават като *консолидация на индивидуалността и начало на емоционалното постоянство на обекта*. Този период се свързва с включването на „добрия“ и „лошия“ обект в обща репрезентация, като от амбивалентност се минава към взаимност в отношенията. Овладяването на концепцията за постоянството на обекта позволява отделеност, автономия и независимост (Blum, 2004). Така двете основни задачи на този период – достигането до постоянство на обекта и постигането на ясна индивидуалност – водят до ясна диференциация на интрапсихичната репрезентация на обекта и репрезентацията на Аз-а, която е и ключът за постигането на индивидуалността.

Теорията на Маргарет Малер има своя важен принос за разбирането на предедиповия период, като в същото време подтиква други изследователи да потърсят аналог на ранните прояви на сепарация-индивидуация в периода на юношеството.

1.3.2. В юношеска възраст

Питър Блос (Blos, 1967) открива сходства с описания от М. Малер процес в юношеска възраст. Основните прилики на двата периода според него са свързани с повишена уязвимост на личностовите структури, силна необходимост от промяна във връзка със съзряването и последващо девиантно развитие при неуспешно преминаване през съответния развитиен етап. Въз основа на това П. Блос разглежда юношеството като време за вторичен процес на сепарация-индивидуация (Р. Муус (Muuss, 1980) находчиво го нарича „психологическо отбиване“). В този период възприемането на родителите като безгрешни и всемогъщи защитници подлежи на преразглеждане - вторичната индивидуация се разбира от П. Блос като преди всичко когнитивен процес, в който юношата се освобождава от идеализираните им образи и започва да ги възприема по-реалистично (Schuster, 2005).

Болката от загубата на първичния любовен обект се преодолява чрез търсене на подкрепа, преданост, съпричастност и лоялност от връстниците (Levruišček & Gril, 2010). Подобен вид психично реструктуриране води до придобиване на чувство за Аз, различно от семейната система, като юношата става автономен и допринасящ член на обществото. А. Барера и съавтори описват проблематиката, която може да възникне сред юноши, които не се справят успешно с тази развитийна задача: трудност в личностното, академично и емоционално приспособяване към университета; високи нива на депресивност и неуспехи в приспособяването към работни или интимни взаимоотношения (Barrera et al., 2011).

За разлика от З. Фройд, който разглежда юношеството през призмата на гениталния стадий – последна развитийна стъпка преди постигане на сексуална идентичност, П. Блос прави детайлна диференциация на този период, включваща шест субфази: латентен период (подготвителен етап за юношеството), предюношество, ранно юношество, същинско юношество, късно юношество и следюношество (възприето като преходна фаза между юношеството и зрелостта).

Основна характеристика на латентния период според П. Блос е прехвърлянето на катексиса от външния обект към вътрешния такъв. Описанието на замяната на зависимостта от родителска подкрепа за усещане на ценност и собствена значимост със самооценката, придобита от все по-доброто овладяване на средата, е в съответствие с идеите на Е. Ериксън за етапа на кризата *Трудлюбие срещу малоценност*. Това е и период на консолидация на егото, който осигурява силата, необходима за успешно справяне с конфликтите в юношеска възраст.

Предюношеството е период, в който нивото на либидна енергия отново се увеличава, но остава дифузно – не се наблюдава поява на нов любовен обект или на нова инстинктивна цел (Blos, 1962, p. 57). Психологическото развитие при двата пола в този период е различно: подновяването на кастрационния комплекс при момчето води до враждебно отношение към момичетата и предпочитане към собствения пол при комуникация (най-вече чрез съвместно участие в различни дейности); при момчето пенисовата завист се манифестира отново, като връстниците от собствения пол се търсят за споделяне на тайни. Постепенното загърбване на родителския контрол (детето спира да обръща внимание на родителските забрани), започнало в края на латентния стадий, продължава. Заедно с това детето все повече се насочва към групата на връстниците. Родителите често реагират амбивалентно на това ново отношение – едновременно с гняв и негодувание, но също с приемане и подкрепа. Подобна неконсистентност в поведението им допринася за нарушаване на взаимоотношенията с детето през този период (Muuss, 1980, p. 242).

От основно значение за индивидуацията според П. Блос са ранното юношество и същинското такова. През ранното юношество се наблюдава декатексис към любовните обекти от семейството, съчетан с търсене на нови обекти, което обикновено води до близки, идеализирани приятелства с хора от същия пол (Blos, 1962, p. 72). Причината за това е, че юношата търси приятели, притежаващи качества, които той самият не притежава – в този смисъл обичан бива не толкова самият приятел, колкото собственият его-идеал, внедрен фантазно в него. Такива приятелски отношения обикновено не просъществуват дълго – от една страна, изискванията към тях са твърде високи, а от друга – хомосексуални страхове могат бързо да доведат до техния край (Kroger, 2004). Отличителен белег на този период при момичетата е идеализацията и еротизираната привързаност към обекти, с които реална еротична връзка е невъзможна, напр. попзвезди или възрастни, които биват „обожествявани“ (Fend, 2013, p. 91).

Същинското юношество се характеризира с две основни задачи: окончателното решаване на Едиповия комплекс (манифестиращ се отново в тази възраст) и освобождаването от инфантилните обектни връзки. П. Блос разграничава две проявления на Едиповия комплекс – познатия Едипов комплекс от края на фалическата фаза и манифестирането на втора Едипова ситуация през пубертета, като юношеството представлява финално разрешаване на този конфликт, а не просто негово повторение (Muuss, 1980). Според П. Блос при момчетата има два възможни изхода от Едиповия комплекс – идентификация с бащата (в съответствие с принципа на реалността) или отказ от съперничество с него и пасивно отстъпване пред майката (регресия в посока на принципа на удоволствието, която ще се превърне в основно предизвикателство през пубертета). Идентификацията на момчетата с майката през фалическия период води до активната Едипова ситуация при тях, като в по-късен момент се случва преход към пасивната позиция – либидото се прехвърля от майката към бащата. И при двата пола окончателното решаване на Едиповата ситуация е необходима предпоставка за успешно навлизане в късното юношество и зрелостта.

Втората ключова задача на същинското юношество е свързана със смяната на „имиджа“ на родителите като основен източник на подкрепа и одобрение на самооценката. Техните обектни репрезентации в егото отчасти се заменят с катексис към собствения селф, поради което периодът се характеризира с нарастване на егоцентризма и нарцисизма (Schuster, 2005). Това емоционално отделяне едновременно е плашещо (защото юношата има все по-малка сигурност и опора), но и спомагащо за отделянето от родителите и придобиването на самостоятелност. Его-идеалът, развил се през предишния период, трябва да се превърне в основна инстанция за регулация на собственото поведение, като по този начин замести родителския Сврѣх-Аз – с други думи, както отбелязва Ана Фройд, „егото се отчуждава от суперегото“ (Freud, 1936, p. 193). Неслучайно този амбивалентен период на психично реструктуриране се свързва с „пословичните“ според П. Блос промени в настроението, хаос, сътресение, криза, експериментиране и бунтарско поведение (Muuss, 1980, p. 247).

Наред с нарцисизма катексисът през същинското юношество се насочва и към други обекти извън семейството, като първият хетеросексуален любовен обект обикновено се характеризира с физическа или умствена близост или, обратно, с поразително различие с родителя от противоположния пол (Blos, 1962, p. 103). Нежната любов, развиваща се в този период, включва високи равнища на отдаване, близост и идеализация на другия. В същото време обаче се проявява и опасение от прекалена зависимост от новия любовен обект – юношата се страхува, че отново ще бъде „погълнат“, този път – от любимия, след като едва е започнал да се отърсва от интензивната емоционална връзка с родителите си. Стремещът към независимост от тях се възприема от юношата амбивалентно, защото включва едновременно желание за свобода, но и неосъзнат страх от загуба на сигурност, родителска подкрепа и напътствия (Muuss, 1980).

Периодът на късното юношество се характеризира с намаляване на сътресенията, социална интеграция, постоянство на емоциите и стабилност на самооценката. Това е преди всичко период на консолидация на психичните структури, включващ увеличаване на автономността, стабилизиране на сексуалната идентичност, установяване на ясни репрезентации за себе си и другите, определяне на жизнени цели. П. Блос отбелязва, че тези процеси могат да се свържат с формирането на характера и на личността (Blos, 1962, pp. 128-129).

Преходната фаза между юношеството и зрелостта, т. нар. от П. Блос следюношество, е необходима за постигане на цялостна хармония на индивида. Определените на предния етап жизнени цели се дефинират по отношение на собствения живот: диференцират се бъдещите лични и професионални планове, активира се социалната роля в контекста на партньорството и родителството. Намалването на психичните конфликти помага на егото да се фокусира върху решаването на тези задачи (Blos, 1962, p. 151).

В обобщение, има достатъчно теоретични доказателства, че процесът на сепарация-индивидуация намира своето повторно проявление в периода на юношеството. Необходимостта от прехвърляне на мост от теорията към практиката кара различни автори да се заемат със създаването на инструменти, с които да изследват манифестирането на този процес в юношеска възраст. Фокус на настоящата разработка е адаптацията на един от тях - *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (Separation-Individuation Test of Adolescence [SITA], Levine & Saintonge, 1993), в извадка от български юноши.

1.4. Хипотези

а) Предвижда се възпроизвеждане на факторната структура на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* за българска извадка, като се очаква инструментът да демонстрира задоволителни нива на вътрешна консистентност.

б) Прогнозират се самостоятелни значими ефекти на проявенията на процеса сепарация-индивидуация върху различни аспекти на психосоциалното функциониране – субективно благополучие, привързаност, нарцисизъм, социална тревожност, възприемане на училището, очаква се и наличие на значима връзка с родителските стилове на възпитание.

в) В контекста на резултати от изследвания в друга културна среда (напр. Levpušček, 2006, Engler, 2004) се очаква се да се проявят междуполови и възрастови различия по отношение на изследваните променливи.

2.

Факторна структура и надеждност на Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA)

2.1. Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA)

80-те години на ХХ-и век са период, в който се създава значителен набор от инструменти за изследване на процеса на сепарация-индивидуация в юношеството. Немалко от инструментите са усъвършенствани през следващото десетилетие (за детайлен преглед виж Kroger, 1998, p. 177), като най-често е бил подобряван *Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (SITA, Levine & Saintonge, 1993). Той е създаден въз основа на теорията за обектните отношения и цели да покаже по какъв начин се манифестират предположените от Маргарет Малер етапи в юношеството. Първоначалната му версия (Levine et al., 1986) предполага наличието на шест основни дименсии на юношеската сепарация-индивидуация: *Обгрижване-симбиоза*, *Чувство за свръхнадзор и контрол*³, *Сепарационна тревожност*, *Отричане на зависимостта*, *Центрираност върху себе си* и *Здравословно отделяне*.

Преработената версия на въпросника (Levine & Saintonge, 1993), предмет на настоящото изследване, се различава от оригиналната по три основни показателя. На първо място, скалата *Обгрижване-Симбиоза* (описана от автора като „стремеж към вплетеност“) се разделя на *Вплетеност с връстниците* и *Вплетеност с учителя*. Заедно с това е добавена нова 15-айтемна скала, *Очакване на отхвърляне*, чиято цел е да измери емоционалното безразличие от страна на значимите други. Последната промяна е, че скалата *Центрираност върху себе си* е преименувана на *Нарцисизъм*⁴, за да отговори по-добре на изведената от Малер терминология.

Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст е широко използван в различен изследователски контекст. Психометричните характеристики на някои от скалите в него обаче са проблематични, а в наличната база от данни не бяха открити много изследвания, отнасящи се до факторната структура на инструмента. Не са налични и данни за българска извадка. Затова задача на настоящата разработка е апробацията на инструмента с български юноши, като интерес представляват оценката на структурата, анализът на надеждността и взаимовръзките му с други инструменти с цел проверка на валидността му.

2.2. Изследвани лица

Българският вариант на инструмента е апробиран върху извадка от 998 юноши - 339 момчета (34%), 648 момичета (64,9%), 11 неотбелязали (1,1%) - на възраст между 13 и 20 години ($\bar{x} = 16,05$, $SD = 1,285$). Разпределението по класове е както следва: 209 ИЛ в осми клас, 172 – в девети клас, 317 – в десети клас, 250 – в единадесети клас и 50 – в дванадесети клас. Броят на изследваните лица с пълни протоколи по *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* е 806.

³ Буквалният превод на скалата би бил Всепоглъщаща тревожност (Engulfment Anxiety), но този превод е подбран предвид съдържанието на айтемите в скалата и с цел по-голяма яснота при представяне на конструкта.

⁴ Буквалният превод на скалата би бил Практикуване-отразяване (Practicing-Mirroring), но е предпочетен терминът „нарцисизъм“. Причините за това са няколко: конструктът е познат в изследователската традиция, съответно е ясно разграничим, освен това е използван в текстовете на Маргарет Малер и съдържателно отговаря на описваното поведение.

2.3. Процедура

Изследването е проведено групово и анонимно в рамките на един учебен час в училища в град София. Данните са събрани на три етапа, като на всеки етап в инструментариума присъства *Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти, които имат отношение към валидността на инструмента. Важно е да се отбележи, че част от последния етап на изследването съвпадна с началото на извънредното положение в България във връзка с COVID-19. Поради тази причина 287 от изследваните лица (58 момчета и 229 момичета) бяха изследвани онлайн⁵, като градът на местожителство на 84 от тях не е София, а съответно Троян – 25, Варна – 16, Пловдив – 13, Перник – 6, Сливен – 6, Ловеч – 3, Ботевград – 2, Бургас – 2, Монтана – 2, Добрич – 2, Хасково – 1, Плевен – 1, Плевен – 1, Русе – 1, Благоевград – 1, Гоце Делчев – 1, Тетевен – 1. Един не е отбелязал, а останалите 202 ИЛ са с местоживееене в София.

2.4. Инструментариум

Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA, Levine & Saintonge, 1993), предмет на апробация в настоящото изследване, съдържа 85 айтема. Те са разпределени в девет субскали и изследват отношенията с връстници, родители и учители. Българският превод е извършен от П. Калчев, К. Ханчева, С. Колева и Ц. Макавеева, четири независими превода, обсъдени до достигане на съгласие. Отговорите се дават с помощта на 5-степенна Ликертова скала за съгласие (от 1 = „изцяло невярно“ до 5 = „напълно вярно“). Субскали и примерни айтеми:

1. *Нарцисизъм (Practicing-Mirroring)* – нарцистични стремежи; включва 15 айтема, „Другите ми се възхищават и ме уважават“.
2. *Отричане на зависимостта (Dependency Denial)* – отричане на необходимостта от привързаност, 12 айтема, „В действителност не се нуждая от никого“.
3. *Вплетеност с учителя (Teacher Enmeshment)* – стремеж към силна, интимна привързаност с учителя; 8 айтема, „Има учител, с когото бих споделил много лични неща, дори страхове и опасения“.
4. *Вплетеност с връстниците (Peer Enmeshment)* – стремеж към силна привързаност с връстниците; 8 айтема, „Имам приятел, който ме познава толкова добре, че сякаш ми чете мислите“.
5. *Сепарационна тревожност (Separation Anxiety)* – страх от загуба на емоционален и физически контакт със значимите други; 14 айтема, „Често се притеснявам приятелите ми да не ме изоставят“.
6. *Чувство за свръхнадзор и контрол (Engulfment Anxiety)* – тревожност от „поглъщане“ от значимия друг; преживяване на интимността като задушаване; 7 айтема, „Понякога родителите ми са толкова загрижени за мен, че това направо ме задушават“.

⁵ Онлайн подходът не е оптимален вариант за изследване поради липсата на възможност за наблюдение на изследваните лица. Нещо повече, периодът на провеждане на онлайн изследването бе около два месеца след началото на извънредното положение – към този момент всички изследвани лица вече бяха преминали на онлайн обучение. Възможното изкривяване на данните при тези обстоятелства следва да бъде взето предвид при анализа. В тази връзка по отношение на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* подходът бе да се изтрият всички дублиращи се случаи и да се оставят само изследваните лица с пълни протоколи, а в инструкцията за въпросите, свързани с взаимоотношенията в училище, бе дадена насока ИЛ да отговарят по отношение на времето преди ситуацията с коронавируса и онлайн обучението.

7. *Вплетеност с обгрижващата фигура (Nurturance Enmeshment)* – силна връзка с обгрижващата фигура; 8 айтема, „Самотно ми е, ако съм далеч от родителите си за по-дълго време“.

8. *Здравословно отделяне (Healthy Separation)* - гъвкав баланс между зависимост и борба за независимост – способност за „здравословно“ отделяне от значимите други; 7 айтема, „Дори да съм много близък с някого, пак мога да бъда себе си“.

9. *Очакване на отхвърляне (Rejection Expectancy)* – приемане на другите като груби, враждебни и емоционално недостъпни; 12 айтема, „Понякога ми се струва, че на родителите ми им се иска да не се бях раждал“.

Всяка от деветте скали е концептуално свързана с теорията за ранния процес на сепарация-индивидуация, описан от М. Малер и съавтори (Mahler et al., 1975). Вътрешната съгласуваност на въпросника (α на Кронбах) при изследването на Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) варира от 0,64 (за *Здравословно отделяне*) до 0,88 (за *Нарцисизъм*).

2.5. Резултати и обсъждане

Факторен анализ

С цел да се провери приложимостта на факторния анализ към събраните данни са проведени тестът на Кайзер-Майер-Олкин (КМО) и тестът за сферичност на Бартлет. Стойността на коефициента КМО е 0,877, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2(3570) = 26761,163$, $p < 0,001$). Резултатите показват, че корелационната матрица е подходяща за факторизация. Поради тази причина структурата на SITA за извадка от български юноши е анализирана на два етапа - чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ върху цялата извадка ($n = 806$)⁶.

2.5.1. Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен по два начина: 1) чрез използвания от Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) метод за оценка на структурата на SITA - анализ на главните компоненти (PCA) и 2) на базата на полихоричната корелационна матрица по метода на минималните остатъци (MINRES) чрез LISREL 8.80 (Jöreskog & Sörbom, 2006). Ротацията на факторите е извършена по Варимакс предвид обстоятелството, че авторът използва именно нея в оригиналното изследване. С оглед използваната Ликертова скала за отговори, която по същество е рангова, данните по MINRES следва да се разглеждат с предимство, но получените резултати по двата метода са сходни. Разгледани са последователно 7-факторното решение, получило най-добра съдържателна обосновка в изследването на Дж. Крогър и К. Грийн (Kroger & Green, 1994), 8-факторното решение – най-значимо концептуално в извадката на Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) и 9-факторното решение (с очакването да се възпроизведат осемте фактора, представени от Дж. Ливайн, а деветият фактор да е *Очакване на отхвърляне* – тази скала не е включена във факторния анализ при първоначалното изследване).

При 7-факторното решение по MINRES се възпроизвеждат оригиналните скали *Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Нарцисизъм*, *Отричане на зависимостта* и *Вплетеност с учителя*, а почти всички айтеми от скалата *Очакване на отхвърляне* се разпределят към

⁶ Следва да се отбележи, че използването на една и съща извадка за двата типа факторен анализ би могло да доведе до надценяване на степента на съответствие, ето защо резултатите се нуждаят от валидиране върху независима извадка.

един фактор. Не се обособяват скалите *Вплетеност с обгрижващата фигура* и *Сепарационна тревожност*, а айтемите от *Здравословно отделяне* и *Вплетеност с връстниците* се включват към общ фактор (последният резултат се наблюдава и в извадка от арабски юноши в Израел, Dwaigy, 2004b). Подобно е и разпределението на айтемите според анализа на главните компоненти, като там напълно се възпроизвеждат само скалите *Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Нарцисизъм* и *Вплетеност с учителя*; разпределението на останалите айтеми не съответства на предварителните очаквания.

Факторното решение по MINRES с осем латентни компонента води до по-ясна клъстъризация на айтемите. Според него скалата *Очакване на отхвърляне* се разделя на два отделни фактора: единият включва 5 айтема, фокусиращи се върху усещането за незаинтересованост и безразличие от страна на родителите (примерен айтем: „Родителите ми изглежда не се интересуват много какво става с мен“), а другият включва 6 айтема в контекста на възприемането на другите като емоционално неоткликващи (примерен айтем: „Ако споделя с някого проблемите си, едва ли ще ме разбере“). Подобно разделение на айтемите има своята съдържателна обосновка и се възпроизвежда и при 9-факторното решение, затова следва да бъде обсъдено по-детайлно.

В оригиналната си версия скалата *Очакване на отхвърляне* включва 12 айтема, целящи да измерят „емоционалната коравосърдечност и безразличието от страна на значимите други“ (Levine & Saintonge, 1993), като според авторите тя отчита остатъчните ефекти от ранните фази на сепарация-индивидуация при бъдещи нарцистични пациенти и такива с гранично личностово (borderline) разстройство, описани от О. Кернберг (Kernberg, 1975). Експлораторният факторен анализ (по метода на главните компоненти) само на 12-те айтема от тази скала при критерий за собствена стойност > 1 (таблица 1) обособява два фактора, обясняващи общо 49,19% от вариацията.

Таблица 1. Експлораторен факторен анализ на скалата *Очакване на отхвърляне*, Варимакс ротация (N = 806)⁷

	Фактор 1	Фактор 2
Айтем 72	0,802	0,161
Айтем 68	0,779	0,166
Айтем 50	0,758	0,125
Айтем 44	0,728	0,138
Айтем 25	0,726	0,089
Айтем 65	0,037	0,763
Айтем 54	-0,061	0,699
Айтем 63	0,236	0,683
Айтем 15	0,240	0,667
Айтем 26	0,239	0,628
Айтем 7	0,080	0,565
Айтем 69	0,063	0,211

Разпределението на айтемите в двете скали ясно показва наличие на „чисто“ факторно решение: петте айтема от фактор 1 се отнасят до възприемането на родителите

⁷ В автореферата са представени част от таблиците в дисертационното изследване, като номерата съответстват на номерата в пълния текст на дисертационния труд.

като коравосърдечни, незаинтересовани и безразлични към юношата, а шестте айтема от фактор 2 са свързани с подобно усещане по посока на значимите други. Формулировките на айтемите от втория фактор са по-обща („хората“, „някого“, „никой“) и само една от тях изследва отношението към приятелите – „Не мога да разчитам дори на добрите си приятели, ако имам нужда от тях“. Айтем 69 („Ако не ми пука особено за някого, няма как да бъда наранен“) има ниско факторно тегло и по двата фактора (под 0,3), т. е. очевидно не е добър емпиричен индикатор на нито една от двете дименсии на *Очакване на отхвърляне*, поради което въпросът за премахването му ще бъде преразгледан на по-късен етап от анализа.

Данните подсказват наличие на биполярност на фактора и насочват към въпроса: необходимо ли е обособяването на две отделни скали: *Незаинтересованост на родителите* (5 айтема, фактор 1) и *Очакване на отхвърляне* (6 айтема, фактор 2)? От една страна, Г. Макланахън и Г. Холмбек (McClanahan & Holmbeck, 1994) аргументират позицията, че разделянето на субскалите с отделен „таргет“ (родители, връстници или учители) би било оправдано. От друга страна, подобно разделяне на фактора не е предвидено от Дж. Ливайн и съавтори (Levine & Saintonge, 1993), според които промените следва да се правят при взимане предвид не само на данните от факторния анализ, но и на теоретичните допускания. Маргарет Малер (Mahler et al., 1975) използва понятието „излюпване“ (hatching), за да илюстрира постепенната диференциация на собственото физическо тяло като различно от това на майката в ранна възраст. „Излюпването“ според нея се отнася и към замяната на предхождащата симбиотична фаза с външно насочената перцептивна активност от страна на детето. П. Блос допълва, че аналог на този процес за юношата е „отървяването от семейните зависимости, разхлабването на инфантилните обектни връзки с цел да стане член на обществото като цяло или, просто казано, на света на възрастните“ (Blos, 1979, p. 142). От друга страна, Джон Боулби постулира наличието на родителите като сигурна база като необходимо за оптималното функциониране и психичното здраве на юношата (Bowlby, 1988, p. 162). Ето защо може да се предположи, че незаинтересоваността на родителите ще се манифестира като качествено различна от незаинтересоваността на всички останали в юношеска възраст. Емпиричните данни за българска извадка подкрепят това разсъждение по отношение на скалата *Очакване на отхвърляне*, но предложената промяна има необходимост от допълнителна проверка.

В обобщение, според данните от 7- и 8-факторното решение *Сепарационна тревожност*, *Вплетеност с връстниците* и *Здравословно отделяне* не се обособяват като отделни скали. Най-значимо концептуално в българска извадка е 9-факторното решение (то има най-голямо сходство с оригиналните скали и обяснява най-голям процент от вариацията - 44,05%). Резултатите от факторния анализ по MINRES насочват към обособяване на осем от теоретично заложените девет субскали като отделни фактори, като при скалата *Вплетеност с връстниците* има някои промени. Единствената скала, която не се възпроизвежда при 9-факторното решение, е *Сепарационна тревожност*. В същото време два айтема от скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура*, свързани с усещането за Бог като ръководещ делата на юношата, се обособяват като отделен фактор.

9-факторното решение по анализа на главните компоненти, използван и в оригиналното изследване, потвърждава получените от MINRES резултати, като има и някои различия: скалата *Сепарационна тревожност* се включва като отделна (към нея се включва и айтем 52); петте айтема за отношенията с родителите от скалата *Очакване на отхвърляне* се обособяват като отделен фактор, подкрепяйки идеята за разделянето на скалата на две, двата айтема за Бог са натоварени по скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура*. При

този анализ шестте айтема от скалата *Очакване на отхвърляне*, чиито формулировки не включват родителите, не се отделят като специфичен конструкт.

Резултатите от проведения експлораторен факторен анализ насочват към избор на 9-факторно решение, като с това повдигат въпроса за необходимостта от разделяне на скалата *Очакване на отхвърляне* на две отделни скали: *Незаинтересованост на родителите* (5 айтема) и *Очакване на отхвърляне* (6 айтема). Необходимо е и преразглеждане на принадлежността на някои айтеми към определени скали.

Джон Ливайн (Levine, 1994) допуска ревизиране на скалите при наличието както на теоретични, така и на емпирични основания за това. Данните от експлораторния факторен анализ и от анализа на формулировките на някои айтеми в теоретичен план обосновават необходимостта от проверка на психометричните характеристики на инструмента с помощта на конфирматорен факторен анализ. По същество той представлява процес на проверка на взаимовръзката между наблюдаваните и латентните променливи. При този итеративен процес в настоящата разработка са тествани някои промени:

1) Айтеми 4, 5, 46, 47, 69, 73, 77 се премахват от въпросника поради ниски факторни тегла или защото не отговарят съдържателно на скалата, към която са включени;

2) С цел „просто“ факторно решение (натоварване на всеки айтем само по една скала – участието на един айтем в повече от един конструкт би създадо проблеми при интерпретацията) айтем 10 е натоварен само по скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура*; айтеми 43, 79 и 85 са натоварени само по скалата *Вплетеност с учителя*; айтеми 29, 42 и 62 са натоварени само по скалата *Здравословно отделяне* и айтеми 34 и 52 са натоварени само по скалата *Сепарационна тревожност*;

3) Скалата *Очакване на отхвърляне* се разделя: петте айтема, отнасящи се до родителите, се натоварват по отделен фактор с наименование *Незаинтересованост на родителите*, а останалите 6 айтема остават натоварени по скалата, която запазва оригиналното си име – *Очакване на отхвърляне*.

2.5.2. Конфирматорен факторен анализ

На следващия етап данните са оценени с помощта на конфирматорен факторен анализ в същата извадка по метода на максималната вероятност (Maximum Likelihood, ML, чрез LISREL 8.8, Jöreskog & Sörbom, 2006). Последователно са оценени няколко модела:

1) **Модел 1** – изходен теоретичен модел, деветфакторен (с натоварване на айтемите по скали така, както са постулирани от Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) в оригиналното изследване);

2) **Модел 2** – коригиран, деветфакторен, с премахнати 7 айтема от въпросника;

3) **Модел 3** – коригиран, произведен на модел 2, деветфакторен, с натоварване на описаните айтеми само по един фактор;

4) **Модел 4** – коригиран, произведен на модел 3, десетфакторен, с разделяне на конструкта *Очакване на отхвърляне* на две отделни скали.

Индексите за степен на съответствие на четирите модела са представени в таблица 3.

Резултатите от проведения конфирматорен факторен анализ показват, че при направените промени индексите за степен на съответствие се подобряват. Тъй като модели 2, 3 и 4 са производни един от друг, те могат директно да бъдат сравнявани на база редуцията в стойността на χ^2 . Така при модел 3 $\Delta\chi^2_{(6)} = 90,86$, $p < 0,001$, т. е. е налично подобряване на степента на съответствие на данните с емпиричната матрица.

Най-голяма степен на съответствие с данните от емпиричната матрица показва 10-факторният модел (Модел 4), при който айтемите от *Очакване на отхвърляне* са

разпределени в два отделни фактора (в сравнение с модел 3 $\Delta\chi^2_{(9)} = 2049,1$, $p < 0,001$). При този модел стойностите на индексите CFI и NNFI се покачват, а стойностите на индексите SRMR и RSMEA намаляват, което потвърждава предимството му пред останалите.

Резултатите потвърждават модифицираната структура на SITA и дават основание за обособяване на десети фактор – Незаинтересованост на родителите.

Таблица 3. Индекси за степен на съответствие на четири модела на *Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA)* – ML метод, N = 806

	χ^2	df	SRMR	RSMEA	CFI	NNFI
Модел 1	14180,57	3443	0,080	0,062	0,88	0,88
Модел 2	11880,59	2883	0,077	0,062	0,89	0,88
Модел 3	11789,73	2889	0,077	0,062	0,89	0,88
Модел 4	9740,63	2880	0,072	0,054	0,91	0,90

Забележки:

(а) *Модел 1* – оригинален, деветфакторен; *Модел 2* – коригиран, с премахнати 7 айтема, деветфакторен; *Модел 3* – коригиран, произведен на Модел 2, деветфакторен, с натоварване на 9 айтема само по един фактор; *Модел 4* – коригиран, произведен на Модел 3, десетфакторен, с разделяне на *Очакване на отхвърляне* на две скали.

(б) SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index.

Тук следва да се обърне внимание на ниските факторни тегла на петте айтема от *Вплетеност с обгрижващата фигура*, които не се отнасят до Бог (теглата им са между 0,17 и 0,38). Подобни данни насочват към биполярност на скалата. Тази хипотеза се потвърждава от обстоятелството, че при експлораторен факторен анализ на седемте айтема с форсирано решение двата айтема за Бог (49 и 66) са натоварени по единия фактор, а останалите – по другия. При премахването на двата айтема за Бог в рамките на конфирматорния факторен анализ стойностите на факторните тегла на другите айтеми по този фактор са в диапазона 0,43-0,78, като тази промяна води до известно подобрене на индексите за степен на съответствие ($\chi^2_{(2729)} = 8610,13$; RMSEA = 0,052; SRMR = 0,069; CFI = 0,91; NNFI = 0,91). Ако тези два айтема се обособят като отделен фактор, самостоятелно показват слаби корелации с повечето скали от *Въпросника за субективно благополучие и взаимоотношения* (ССБВО, Калчев, 2011, N = 342): негативни - със *Суицидна идеация* и *Депресивно настроение* (съответно $r = -0,136$, $p < 0,05$ и $r = -0,138$, $p < 0,05$) и позитивни - с *Положителна нагласа към живота* ($r = 0,129$, $p < 0,05$), с общия показател за субективно благополучие ($r = 0,146$, $p = 0,01$), със *Самооценка* ($r = 0,122$, $p < 0,05$) и – интересно наблюдение – с *Проблеми в отношенията с връстниците* ($r = 0,114$, $p < 0,05$). Тези резултати показват, че усещането за свързаност с Бог може да е свързано с различни аспекти на субективното благополучие и да е значима променлива при изследването на процеса сепарация-индивидуация. Цялостното им премахване от инструмента би попречило на възможността да се обхване важен аспект на усещането за близост с обгрижващата фигура. От друга страна, отделянето им като отделен фактор не се потвърждава категорично от данните в експлораторния факторен анализ по метода на главните компоненти. Не на последно място, Ерик Ериксън описва религията като институцията, „която е служила на ритуалната реставрация на чувството за доверие под формата на вяра, като е предлагала осезателната формула на чувството за зло, срещу което обещава да въоръжи и защити човека“ (Ериксън, 1996, с. 144). С други думи, тя се възприема като ключова за придобиването на способността за *вяра* в периода на младенчеството. Дериват именно на този симбиотичен период на

вплетеност с майката е и скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура*. Възможно е тази вплетеност в юношеска възраст да се манифестира по различен начин, включително и през потребността от Бог като ръководещ живота. Така отделянето на двата айтема за Бог в отделен фактор или премахването им от въпросника не получава достатъчна емпирична и теоретична обосновка, поради което е взето решение да се запази оригиналната структура на фактора, като се премахне единствено айтем 52 (неговото тегло по *Сепарационна тревожност* в стандартизираното решение е 0,45, което дава основание за промяната).

2.5.3. Корелационен анализ

Корелациите между компонентите от експлораторния факторен анализ са представени в таблица 5.

Новообособената скала *Незаинтересованост на родителите* показва значими връзки с всички останали скали с изключение на *Вплетеност с учителя*. Най-висока стойност има положителната ѝ връзка с *Чувство за свръхнадзор и контрол* ($r = 0,430$, $p = 0,01$). Такъв резултат показва, че юношите, възприемащи родителите си като безразлични и незаинтересовани, в същото време се чувстват прекалено контролирани от тях. Вероятно подобно усещане се дължи на прекомерната употреба на дисциплиниращи практики, комбинирана с липсата на усещане за отзивчивост от страна на родителите. В този контекст е разбираема позитивната връзка на скалата с *Отричане на зависимостта* (юношата не индикира потребност от свързаност със значимите други – родители, учители, връстници), както и негативната – с *Вплетеност с обгрижващата фигура*. Получените данни отново подкрепят обособяването на скалата като отделен конструкт, който би могъл да има собствена обяснителна сила за някои от аспектите на процеса сепарация-индивидуация.

Скалата *Очакване на отхвърляне* корелира по сходен на *Незаинтересованост на родителите* начин с останалите компоненти на въпросника. Предвид разделянето на компонента на две части е очаквана липсата на връзка между *Очакване на отхвърляне* и *Вплетеност с обгрижващата фигура*, както и по-силната ѝ корелация с *Вплетеност с връстниците* (в сравнение с *Незаинтересованост на родителите*). Най-силна връзка тази скала показва със скалата *Отричане на зависимостта* ($r = 0,507$, $p = 0,01$).

Връзките на скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура* с останалите дименсии са слаби, но отговарят на предварителните очаквания. Слаби, но позитивни са корелациите на тази скала с *Вплетеност с връстниците* и *Вплетеност с учителя*. Подобни резултати насочват към идеята, че близостта в една социална мрежа може да е свързана с близостта в другите две (връстници и учители, като по-висока е стойността за близост с учителите – вероятно в контекста на възможността учителят да бъде приет като обгрижваща фигура). Положителната връзка между скалата и *Сепарационна тревожност* насочва към едновременна потребност от свързаност и страх от загуба на емоционален контакт със значимия друг – типичен феномен за амбивалентния период на повторното сближаване (garrochement) през детството, който явно се манифестира отново в юношеска възраст.

Скалата *Здравословно отделяне* има слаби до умерени корелации със седем от останалите дименсии. Тя е най-силно свързана с *Вплетеност с връстниците* ($r = 0,441$, $p = 0,01$) – резултат, който може да бъде обяснен с данни от предишни изследвания (напр. Dwaury, 2004b – там двете скали се отнасят към общ фактор). От значение е да се отбележи и негативната ѝ връзка с *Отричане на зависимостта* ($r = -0,364$, $p = 0,01$). Тези резултати насочват към обстоятелството, че здравословното отделяне се свързва с осъзнаването на необходимостта от близост в контекста на независимо функциониране (т. е. колкото повече юношата отрича потребността си от връзка с другите, толкова по-малко вероятно е той да

постигне здравословно отделяне). Хипотезираните теоретични връзки се потвърждават, което е още едно доказателство за валидността на скалата и обосновава използването ѝ в този вид дори предвид по-ниското равнище на алфа на Кронбах.

Скалата *Вплетеност с връстниците* корелира с всички скали от въпросника с изключение на *Чувство за свръхнадзор и контрол*. Най-силна е негативната ѝ връзка с *Отричане на зависимостта* ($r = -0,476$, $p = 0,01$). Макар и слабо, близостта с връстниците има отношение към близостта в другите две социални сфери – с родителите и с учителите.

Таблица 5. Корелации (r на Пийърсън) между компонентите на Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст, N = 806

	ЧСК	Н	ОЗ	СТ	ВУ	ВВ	ЗО	ВОФ	ОО
Н	-0,061								
ОЗ	0,128**	-0,012							
СТ	0,239**	-0,092**	-0,299**						
ВУ	0,030	0,090*	-0,142**	0,234**					
ВВ	0,025	0,215**	-0,476**	0,223**	0,132**				
ЗО	0,024	0,104**	-0,364**	0,119**	0,110**	0,441**			
ВОФ	-0,189**	0,117**	-0,209**	0,299**	0,292**	0,151**	0,064		
ОО	0,246**	-0,108**	0,507**	0,214**	-0,005	-0,388**	-0,235**	-0,021	
НР	0,430**	-0,078*	0,275**	0,107**	-0,028	-0,083*	-0,120**	-0,248**	0,346**

Забележка: ЧСК – Чувство за свръхнадзор и контрол, Н – Нарцисизъм, ОЗ – Отричане на зависимостта, СТ – Сепарационна тревожност, ВУ – Вплетеност с учителя, ВВ – Вплетеност с връстниците, ЗО – Здравословно отделяне, ВОФ – Вплетеност с обгрижващата фигура, ОО – Очакване на отхвърляне, НР – Незаинтересованост на родителите.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

Скалата *Вплетеност с учителя* също показва значими взаимовръзки с повечето скали от инструмента – с изключение на скалите, насочени към негативните отношения с родителите (*Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Незаинтересованост на родителите*) и с *Очакване на отхвърляне*. Тези данни показват, че юношата не обвързва очакването за емоционална недостъпност на другите с близостта си към своите учители. Причините за това могат да бъдат няколко: повишена значимост на другите две социални мрежи (родители и връстници) в този период, като в този случай евентуално отхвърляне от учителя не би се възприело твърде емоционално. От друга страна, спецификата на йерархичните отношения не предполага близостта с учителя да се обвързва с опасения на юношата да бъде отхвърлен и неразбран. Тук следва да се отбележи, че скалата не е дефинирана само за училището и отговорите може да се отнасят за други извънкласни дейности, в които юношата също има учител (напр. частни уроци, спортни занимания).

Скалата *Сепарационна тревожност* има статистически значими, макар и слаби, корелации с всички останали дименсии на въпросника. Интерес тук представлява позитивната ѝ връзка с *Чувство за свръхнадзор и контрол* ($r = 0,239$, $p = 0,01$). В този контекст приемането на родителите като свръхконтролиращи до степен на застрашаващи собствената автономия се обвързва с преживяването на дистрес при евентуалната загуба на

контакт с тях. Макар да звучи необичайно, подобна връзка е очаквана, тъй като и двете скали отразяват аспекти от периода на повторното сближаване (*rapprochement*) в ранното детство, които явно се възпроизвеждат и в юношеска възраст.

Скалата *Отричане на зависимостта* корелира значимо с всички скали от въпросника с изключение на *Нарцисизъм*. Тук следва да се отбележи положителната връзка на тази скала с *Очакване на отхвърляне* ($r = 0,507$, $p = 0,01$) и *Незаинтересованост на родителите* ($r = 0,275$, $p = 0,01$), т. е. юноша, отказващ да признае потребността си от връзка със значимите други, е вероятно да изпитва очакване за отхвърляне от тяхна страна.

Макар да се възпроизвежда при всички факторни решения, скалата *Нарцисизъм* показва слаби (но статистически значими) връзки с повечето от дименсиите на инструмента. Най-висока стойност има корелацията ѝ с *Вплетеност с връстниците* ($r = 0,215$, $p = 0,01$), т. е. явно стремежът към нарцисизъм се обвързва с близките отношения с връстниците (хора, сред които този аспект на личността може да бъде заявен и да намери подкрепа).

По отношение на скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* интерес (извън вече описаните връзки) представлява позитивната ѝ корелация с *Очакване на отхвърляне* ($r = 0,246$, $p = 0,01$). Данните показват, че колкото повече юношата приема себе си като прекомерно контролиран, толкова по-вероятно е да усеща другите като емоционално безразлични. Отношението на значимите други обаче е важно за успешното преминаване през процеса сепарация-индивидуация. В този контекст не е случайно обстоятелството, че *Очакване на отхвърляне* има негативна връзка със скалата *Здравословно отделяне*, макар *Чувство за свръхнадзор и контрол* да няма статистически значими връзки с тази дименсия.

2.6. Надеждност

Съпоставката на равнището на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах и Омега на Макдоналд) на компонентите и средното равнище на интеркорелации с оригиналното изследване на Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) показва, че стойностите са сходни с или по-високи от тези в оригиналното изследване и с оглед броя на формиращите скалите айтеми могат да се определят като задоволителни. Тук следва да се обърне внимание на новообособената скала *Незаинтересованост на родителите*. Средното равнище на интеркорелации при нея е високо, дори гранично (0,50), като причината е ясна – съдържателно близки формулировки. Формирането на тази скала вече бе аргументирано както теоретично, така и статистически, така че при оценката на валидността на инструмента връзките ѝ с други променливи ще бъдат анализирани самостоятелно.

Скалата *Здравословно отделяне* е единствената, която има стойност на алфа на Кронбах под 0,7. Подобни стойности се получават не само при оригиналното, а и при други изследвания, напр. Engler & Wiemann, 2010 – 0,62; Galanaki & Christopoulos, 2011 – 0,62; Hombeck & Wandrei, 1993 – 0,60. Други автори също съобщават за твърде ниско ниво на алфа на Кронбах (напр. Kroger & Green, 1994 – 0,19 и 0,33 за различни извадки; Lapsley, 1989 – 0,48), като при някои случаи това води до премахването на скалата от анализа (напр. Dwaigry, 2004a – 0,49). В български контекст обаче нейните психометрични характеристики са приемливи. Нещо повече, борбата между зависимост и независимост е важен аспект на процеса сепарация-индивидуация, поради което директното премахване на скалата не е основателно.

В обобщение: данните за надеждността на инструмента са приемливи, макар равнището на алфа на Кронбах да е по-ниско за скалата *Здравословно отделяне*. Новата петайтемна скала *Незаинтересованост с родителите* показва достатъчно добро равнище

на вътрешна съгласуваност, което е още един аргумент за използването ѝ в българска извадка.

2.7. Обобщение

Резултатите от експлораторния и конфирматорния факторен анализ като цяло насочват към възпроизвеждане на описаните от Дж. Ливайн и С. Сейнтонж (Levine & Saintonge, 1993) конструкти и в българска извадка. Предприети са някои промени в скалите (премахване на айтеми или натоварването им само по една скала с цел „просто“ факторно решение), а скалата *Очакване на отхвърляне* е разделена на *Незаинтересованост на родителите* и *Очакване на отхвърляне*. Данните от надеждността и корелационния анализ на инструмента допълнително потвърждават необходимостта от промените и дават индикация за добрите психометрични характеристики на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст*.

3.

Връзки на процеса сепарация-индивидуация в юношеска възраст с аспекти на психосоциалното функциониране

Валидността на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* е анализирана в серия от изследвания, проведени на три етапа. SITA присъства при всеки етап на изследването, като последователно са въвеждани и други скали, оценяващи сходни конструкти. Резултатите са оценени чрез корелационни и регресионни анализи, а в един случай – и със структурни модели.. Използваните инструменти са:

- Въпросник за субективно благополучие и взаимоотношения (ССБВО; Калчев, 2011);
- Въпросник за юношеска привързаност (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ; West et al., 1998), предмет на апробация в настоящото изследване;
- Детски въпросник за нарцистична личност – ревизирана версия (Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised, NPQC-R; Ang & Raine, 2009), българската адаптация е направена от Пламен Калчев (Калчев, 2019);
- Кратка скала за социална фобия (Mini-Social Phobia Inventory, Mini-SPIN; Connor et al., 2001), българският превод е направен от Пламен Калчев и Камелия Ханчева (Калчев, 2014);
- Въпросник за възприемане на училището (School Climate Index; Finlayson, 1970), българската адаптация е направена от Пламен Калчев, Стойка Калчева, Петя Хорозова и Живка Бурушкина (Калчев и съавтори, 1993);
- Показател за авторитетно родителство (Authoritative Parenting Index, API; Jackson et al., 1998), българската адаптация е направена от Пламен Калчев (Калчев, 2008).

3.1. Връзки със субективно благополучие и взаимоотношения

3.1.1. Постановка на проблема

За успешното протичане на процеса сепарация-индивидуация в юношеска възраст е необходимо оптимално психично функциониране, операционализирано в изследователската традиция като „субективно благополучие“. Този конструкт се дефинира като „когнитивните и емоционални оценки на човека за неговия живот“ и включва преживяване на високи равнища на приятни емоции и настроения, ниски равнища на негативни емоции и висока степен на удовлетвореност от живота (Diener et al., 2009, p. 187). В един свой обзор Е. Динър (Diener, 1984) отбелязва три важни характеристики на субективното благополучие:

1) То е отражение на личния опит и не се дефинира от обективни условия (здраве, богатство, комфорт) – макар и да има вероятност да оказват влияние, те не се разглеждат като необходим компонент на субективното благополучие;

2) Субективното благополучие не е просто наличие на психично здраве (съответно: отсъствие на болест), а включва положителни аспекти на живота;

3) Измерването му включва обобщена оценка на всички аспекти на човешкия живот, а не просто оценяване на удовлетвореността в различни области (работа, здраве, свободно време и др.).

Опитът за откриване на индикаторите за благополучие в юношеска възраст е във фокуса на различни изследвания в последните години. З. Работег-Сарич и М. Сакич (Raboteg-Saric & Sakic, 2014) откриват, че юношите с по-високи равнища на качество на приятелството описват себе си като по-щастливи, по-удовлетворени от живота и с по-висока

самооценка. Според изследване на Ш. Сулдо и съавтори (Suldo et al., 2009) възприетата подкрепа от учителите обяснява 16% от вариацията на субективното благополучие при юношите. Според К. Седикидес и съавтори (Sedikides et. al., 2004) самооценката обяснява връзката между нарцисизма и психичното здраве. В светлината на подобни резултати може да се обоснове необходимостта от по-задълбочена проверка на влиянието на проявленията на процеса сепарация-индивидуация върху субективното благополучие и взаимоотношенията със значимите други.

3.1.2. Изследвани лица

Събрани са общо 439 протокола, като изследваните лица са на възраст между 14 и 18 години ($\bar{x} = 16,33$, $SD = 0,882$). Извадката включва ученици от 9-11 клас. От посочилите пол 433 изследвани лица 192 са момчета, а 241 са момичета.

3.1.3. Инструментарниум

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Въпросник за субективно благополучие и взаимоотношения (ССБВО)* - кратък самоописателен инструмент, конструиран и разработен от Пламен Калчев (2011). Той измерва три основни компонента – *субективно благополучие, близост с родителите и взаимоотношения с връстниците*. При отговорите се използва 4-степенна Ликертова скала за съгласие (1 = „изцяло невярно“, 2 = „по-скоро невярно“, 3 = „по-скоро вярно“, 4 = „напълно вярно“).

Компонентът *Субективно благополучие* включва следните скали:

1. *Самооценка* – обща удовлетвореност от себе си, чувство за собствена ценност и чувство за компетентност/справяне. Включва 5 айтема с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност. Високите балове индикират себеприемане и увереност в себе си, като скалата е с подчертана отрицателна асиметрия (наблюдава се натрупване към високите балове). Примерен айтем: „Захвана ли се с нещо, го правя по най-добрия начин“.
2. *Положителна нагласа към живота* – удовлетвореност от личното битие, оптимизъм, положителни очаквания за бъдещето. Включва 5 айтема, като високите балове показват обща положителна нагласа към живота и убеждение, че животът се развива в правилна посока. Подобно на скалата *Самооценка*, честотното разпределение е отрицателно асиметрично. Примерен айтем: „Радвам се на живота повече, отколкото другите хора“.
3. *Депресивно настроение* - преживяване на тъга, анхедония, отчуждение и загуба на интерес, социално отдръпване. Акцентът в тази скала е върху емоционалните аспекти на проблема, като не включва когнитивните и соматичните признаци. Формира се от 8 айтема, като високите равнища се характеризират с потиснато настроение, скука, себеобезценяващи нагласи. Скалата има изразена положителна асиметрия. Примерен айтем: „Нищо не ми доставя истинска радост“.

Трите посочени компонента формират общ показател за субективно благополучие, в който депресивното настроение се включва с обратен знак.

Добавена е и скала от три айтема за суицидна идеация, която се разпределя с обратен знак към *Субективно благополучие*, но не се използва при изчисляването на общия показател. Примерен айтем: „Обземат ме мисли за самоубийство, от които не мога да се отърва.“

Компонентът *Близост с родителите* се формира от 8 айтема, оценяващи теми като лесна комуникация, разбиране, споделяне и доверие, афективна връзка и други. Скалата е с

подчертана отрицателна асиметрия, т.е. мнозинството от юношите заявяват близост с родителите си. Примерен айтем: „С моите родители лесно се говори по всички въпроси“.

Авторът на въпросника изрично отбелязва, че фокусът на субскалите от компонента *Взаимоотношения с връстниците* е върху формалната група на класа в училище, като изтъква мотивите за това (Калчев, 2011, с. 18). Компонентът включва следните три скали:

1. *Приемане от връстниците* – степен на харесване на детето от страна на връстниците, чувство за принадлежност и включеност в социалната мрежа; 7 айтема, примерен айтем: „Имам много приятели в класа“.

2. *Проблеми в отношенията с връстниците* – отрицателен опит в отношенията с класа – обиди, дразнене, подигравки; 4 айтема, примерен айтем: „В класа за мен се говорят неща, които ме засягат и обиждат“.

3. *Доверително общуване* – близко приятелско общуване с един или малък брой връстници, което включва високо равнище на доверие, разбиране и споделяне; 3 айтема, примерен айтем: „Има човек в класа, с когото сме толкова близки, че се разбираме почти без думи“.

3.1.4. Хипотези

От гледна точка на съдържанието на оценяваните конструкти се очаква значима и силна корелация между *Вплетеност с връстниците* (от SITA) и *Доверително общуване* (от ССБВО), тъй като и двете скали се фокусират върху приятелското общуване като атмосфера на доверие и разбиране. Между *Вплетеност с обгрижващата фигура* от SITA и *Близост с родителите* от ССБВО също се прогнозира наличие на значима корелация, тъй като компонентите са съдържателно сходни. Новообособената скала *Незаинтересованост на родителите* от SITA представлява смислов контрапункт на близките отношения с родителите, поради което се предполага, че ще корелира негативно с *Близост с родителите*. От друга страна, не се очаква значима връзка на скалата *Вплетеност с учителите* с параметрите на субективното благополучие, защото отношенията с учителите се определят от фактори (учене, учебни постижения), които не се оценяват от ССБВО (Калчев, 2011, с. 200).

Прогнозира се още, че скалите от SITA, обхващащи негативните аспекти на процеса сепарация-индивидуация (*Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Отричане на зависимостта*, *Очакване на отхвърляне*, *Незаинтересованост на родителите* и *Сепарационна тревожност*), ще корелират негативно с параметрите на субективното благополучие (с изключение на *Суицидна идеация*, *Проблеми в отношенията с връстниците* и *Депресивно настроение*, с които връзката следва да е положителна). От друга страна, скалите, фокусиращи се върху позитивното преживяване при отделянето от значимите други и придобиването на идентичност (*Здравословно отделяне*, *Вплетеност с връстниците*, *Вплетеност с обгрижващата фигура* и *Нарцисизъм*), следва да покажат положителни връзки с позитивните проявления на субективното благополучие и негативни – с негативните негови аспекти.

3.1.5 Резултати и обсъждане

3.1.5.1. Надеждност на ССБВО

Данните за вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) и средното равнище на интеркорелации на *Въпросника за субективно благополучие и взаимоотношения* показват добро равнище на вътрешна съгласуваност на всички използвани скали. Единствено скалата *Проблеми в отношенията с връстниците* има стойност на алфа на Кронбах под 0,7, но предвид броя айтеми няма основание тя да бъде преразглеждана. Необходимо е да се

отбележи наличието на високо равнище на интеркорелации при скалите *Доверително общуване* и *Суицидна идеация*, но стойностите при тях се дължат на специфичната формулировка на айтемите, отразяващи тесен конструкт, както и на малкия им брой.

Обобщено може да се отбележи, че получените в настоящото изследване стойности са близки до получените от Калчев (2011) при конструирането на ССБВО, което насочва към потвърждаване на добрите психометрични характеристики на инструмента като надежден метод за оценка на параметрите на субективното благополучие.

3.1.5.2. Корелационен анализ

Резултатите от корелационните анализи на скалите от ССБВО и скалите от SITA са представени в таблица 8.

Получените данни потвърждават прогнозираните взаимовръзки. Както е видно от таблицата, скалата *Вплетеност с учителя* от SITA няма връзка с компонентите на субективното благополучие - с изключение на слаба положителна корелация със скалата *Доверително общуване*. Подобен резултат е разбираем: учителят представлява важна фигура за външно валидиране на Аз-а в начална училищна възраст. Спецификата на юношеската възраст, включваща стремеж към индивидуалност и повишено равнище на близост с връстниците, насочва към по-незначителната му роля в придобиването на чувство за удовлетвореност от себе си и от живота. Връзката с учителя традиционно не се смята за показател на субективното благополучие, като резултатите потвърждават дивергентната валидност на този параметър от SITA.

Таблица 8. Корелации (r на Пийърсън) на скалите от SITA със скалите от ССБВО (N = 283)

	Самооценка	Полож. нагласа към живота	СБ – общ показател	Суиц. идеация	Депр. настр.	Близост с родит.	Приемане от връстн.	Доверително общ.	Проблеми в отн. с връстн.
ЧСК	-0,143*	-0,236**	-0,244**	0,214**	0,257**	-0,568**	-0,099	0,012	0,222**
ОЗ	-0,185**	-0,189**	-0,311**	0,250**	0,389**	-0,258**	-0,322**	-0,420**	0,073
СТ	-0,212**	-0,207**	-0,231**	0,126*	0,204**	-0,121*	-0,067	0,098	0,192**
ОО	-0,263**	-0,286**	-0,403**	0,331**	0,467**	-0,350**	-0,395**	-0,379**	0,297**
НР	-0,249**	-0,268**	-0,343**	0,348**	0,367**	-0,739**	-0,160**	-0,100	0,220**
Н	0,671**	0,575**	0,621**	-0,319**	-0,473**	0,139*	0,535**	0,156**	-0,168**
ВУ	0,012	-0,006	0,018	0,011	-0,032	-0,022	0,058	0,189**	0,038
ВВ	0,256**	0,214**	0,280**	-0,134*	-0,268**	0,137*	0,368**	0,609**	-0,125*
ЗО	0,151*	0,096	0,169**	-0,174**	-0,184**	0,129*	0,240**	0,313**	-0,094
ВОФ	0,125*	0,108	0,157**	-0,138*	-0,170**	0,345**	0,031	0,053	0,130*

Забележка: ЧСК – Чувство за свръхнадзор и контрол, Н – Нарцисизъм, ОЗ – Отричане на зависимостта, СТ – Сепарационна тревожност, ВУ – Вплетеност с учителя, ВВ – Вплетеност с връстниците, ЗО – Здравословно отделяне, ВОФ – Вплетеност с обгрижващата фигура, ОО – Очакване на отхвърляне, НР – Незаинтересованост на родителите. С получен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

Всички скали, обхващащи негативните проявления на процеса сепарация-индивидуация, корелират отрицателно с параметрите на субективното благополучие. Тук е интересно да се обърне внимание на връзката на скалите *Отричане на зависимостта* и *Очакване на отхвърляне* с проблематичните взаимоотношения с връстниците. Докато *Отричане на зависимостта* няма значима връзка със скалата *Проблеми в отношенията с*

връстниците, стойността на r на Пийърсън за *Очакване на отхвърляне* е $-0,297$, $p = 0,01$. Това насочва към значимостта на юношеските нагласи: отричането на необходимостта от привързаност не е свързано с отрицателен опит в отношенията с класа, но приемането на другите като враждебни и емоционално недостъпни има отношение към проблемните отношения с тях.

Скалите, обхващащи позитивните аспекти на процеса сепарация-индивидуация, също показват очакваните връзки с параметрите на субективното благополучие. Впечатление тук правят високите стойности на скалата *Нарцисизъм* по отношение на самооценката, положителната нагласа към живота, общия показател за субективно благополучие, депресивното настроение и приемането от връстниците, като последният резултат изисква съдържателна интерпретация. Конструктът „нарцисизъм“ се свързва с чувство за превъзходство (в едноименната скала от SITA например „Понякога хората са удивени от способностите ми“), увереност в личните способности за впечатляване на другите („Лесно ми е да впечатля околните“), погълнатост от себе си („Наслаждавам се да гледам тялото си в огледалото“). Приемането от връстниците в ССБВО е операционализирано със самооценъчни айтеми, свързани със собственото виждане за отношенията с другите (например „Аз съм популярна личност в класа“). Предвид изкривената представа за собствена значимост би могло да се очаква нарцисистичният юноша да гледа на себе си като на желан партньор в социалните интеракции, без задължително това да отговаря на реалната ситуация.

Значимите корелации между двата въпросника насочват към обстоятелството, че SITA обхваща конструкти, които кореспондират с общото усещане за (не)удовлетвореност от живота и от отношенията със значимите други.

3.1.5.3. Регресионен анализ

На следващия етап са анализирани прогностичните възможности на скалите от SITA по отношение на субективното благополучие, т.е. изследва се в каква степен характеристиките на сепарация-индивидуация могат да обяснят параметрите на субективното благополучие. Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) са представени в таблица 9.

Най-висок процент обяснена дисперсия има за скалите *Близост с родителите* (66,3%), *Самооценка* (49,4%) и за общия индекс на субективното благополучие – 53,7%.

В обобщение, скалата *Нарцисизъм* предсказва в най-голяма степен много от проявленията на субективното благополучие. Подобни резултати се наблюдават и при други изследвания: К. Седикидес и съавтори (Sedikides et. al., 2004) откриват, че самооценъчният компонент при нормалния нарцисизъм обяснява връзката между нормалния нарцисизъм и психологичното здраве; П. Роуз (Rose, 2002) посочва, че индикаторите на явния нарцисизъм (грандиозно чувство за себе си, социален чар, нагласа да се изисква вниманието на другите – аспекти, изследвани и от конструкта *Нарцисизъм* от SITA) се свързват позитивно със самооценката и щастието.

Дименсията *Очакване на отхвърляне* също е значим предиктор по отношение на почти всички изследвани променливи (с изключение на самооценката). Нагласата, че значимите други са емоционално недостъпни, груби и враждебни води до повишаване на равнищата на депресивно настроение и суицидна идеация, както и до проблеми в отношенията с връстниците. Обратно, липсата на подобни опасения води до удовлетвореност от собственото битие, чувство за принадлежност към приятелската група, оптимизъм и допринася за усещането за субективно благополучие. Новообособената скала

Незаинтересованост на родителите също доказва своята обяснителна сила по отношение на изследваните променливи.

Таблица 9. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху скалите от ССБВО: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти; броят на лицата в различните анализи варира от 295 до 322.

	Самооценка	Полож. нагласа към живота	СБ – общ показател	Суиц. идеация	Депр. настр.	Близост с родит.	Приемане от връстн.	Доверител но общ.	Проблеми в отн. с връстн.
ЧСК	-	-	-	-	-	-0,321	-	-	0,173
ОЗ	-	-	-0,175	-	0,213	-	-0,151	-	-
СТ	-0,115	-0,112	-0,110	-	0,158	-	-	-	-
ОО	-	-0,138	-0,306	0,205	0,406	-0,104	-0,327	-0,172	0,301
НР	-0,188	-0,220	-0,195	0,325	0,169	-0,743	-	-	0,148
Н	0,660	0,542	0,618	-0,278	-0,475	-	0,534	-	-
ВВ	0,109	-	-	-	-	-	0,104	0,596	-
ВОФ	0,097	0,103	0,110	-	-0,107	0,146	-	-	0,158
% обяснена дисперсия	49,4%	36,9%	53,7%	21,3%	46,4%	66,3%	40,7%	37,7%	14,8%

Забележка: ЧСК – Чувство за свръхнадзор и контрол, Н – Нарцисизъм, ОЗ – Отричане на зависимостта, СТ – Сепарационна тревожност, ВУ – Вплетеност с учителя, ВВ – Вплетеност с връстниците, ЗО – Здравословно отделяне, ВОФ – Вплетеност с обгрижващата фигура, ОО – Очакване на отхвърляне, НР – Незаинтересованост на родителите.

Тук следва да се обърне внимание и на двете дименсии от SITA, които нямат прогностична сила в контекста на разбирането за субективното благополучие – *Вплетеност с учителя* и *Здравословно отделяне*. Първият резултат не е изненадващ, защото още при създаването на въпросника не се очаква взаимоотношенията с учителите да имат връзка с измерваните от ССБВО дименсии (Калчев, 2011). От друга страна, *Здравословно отделяне* постулира способността за гъвкав баланс между отделянето от значимите други и осъзнаването на потребността от свързаност с тях. В рамките на корелационния анализ тази скала показва наличие на слаби статистически значими връзки с някои от проявленията на субективното благополучие, но прогностичната ѝ сила остава ограничена. Въпреки това получените данни като цяло насочват към добрите прогностични възможности на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* по отношение на компонентите на субективното благополучие и свидетелстват за неговата валидност.

3.2. Връзки с привързаност

3.2.1. Постановка на проблема

Привързаността играе ключова роля за разгръщането на процеса сепарация-индивидуация. Качеството на отношенията с родителите оказва влияние върху различни аспекти на поведението, като привързаността в юношеска възраст се различава от тази на ранното детство както на когнитивно, така и на поведенческо ниво (Allen & Land, 1999, цит. по Hussein et al., 2016). От една страна, юношата вече не изпитва потребност от физическа близост с родителя, за да изследва света. Заедно с това развиващите се когнитивни структури подпомагат капацитета за осмисляне на взаимоотношенията с обгрижващата фигура в двупосочен контекст, т. е. юношеското поведение се определя не само от собствените желаниа и потребности, а и от осъзнаването на тези на родителите. Прояви на

този феномен на коригираното от целта партньорство (goal-corrected partnership, Bowlby, 1969) се наблюдават и в по-ранни етапи на развитието, през юношеството обаче то достига нови нива на сложност и координация. Според К. Буист и съавтори (Buist et al., 2004) афективно-когнитивният компонент на привързаността (т. е. вътрешният работен модел) остава относително стабилен, докато поведенческата дименсия на конструкта подлежи на промяна. Именно от тази перспектива следва да се разглежда важната развитийна стъпка в този период, включваща намаляването на зависимостта от родителите при запазване на свързаността с тях.

Един от често използваните методи за изследване на привързаността при възрастни в края на ХХ-и век е *Интервюто за привързаност при възрастни* (Adult Attachment Interview, AAI, Main et al., 1985), като с този инструмент се изследват репрезентациите на възрастните за отношенията им на привързаност през детството. Необходимостта от по-кратък и лесно приложим въпросник за юношеска възраст кара М. Уест и съавтори (West et al., 1998) да разработят *Въпросника за юношеска привързаност* (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ). Той съдържа общо 9 айтема, разпределени в 3 скали, като отговорите се дават по 5-степенна Ликертова скала за съгласие (от „изобщо не съм съгласен“ до „напълно съм съгласен“). Юношата получава инструкция да отговаря на въпросите по отношение на връзката си „... с човека в живота ти, който те е отгледал – т. е. човекът, който най-много се грижил за теб от времето на раждането до 5-годишна възраст“ (West et al., p. 664). Трите дименсии се класифицират от авторите като дефиниращи степента на привързаност между юношите и родителите. Тук изрично се прави уговорката, че за разлика от инструменти като AAI, изследващи несъзнаваните защитни механизми, самоописателните инструменти като AAQ следва да се оценяват само като определящи възприятията на юношите за достъпността на обгрижващата фигура, а не като индекс за сигурна или несигурна привързаност. (West et al., p. 670).

3.2.2. Изследвани лица

С цел проверка на валидността на SITA е оценена връзката на въпросника с AAQ в извадка по 214 изследвани лица. Възрастта на респондентите е между 13 и 18 години ($\bar{x} = 15,10$, $SD = 1,245$). Извадката включва ученици от 8-11 клас. От посочилите пол 210 изследвани лица 79 са момчета, а 131 са момичета.

3.2.3. Инструментарниум

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Въпросник за юношеска привързаност* (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ, West et al., 1998). В наличната литература не бе открито изследване в български контекст, което да използва AAQ, поради което той бе апробиран в настоящото изследване, като преводът на айтемите е направен от Ц. Макавеева.

Субскали и примерни айтеми:

1. *Достъпност* (Availability) – включва увереността във фигурата на привързаност като достъпна и отзивчива към юношеската потребност от привързаност, 3 айтема, примерен айтем; „Сигурен съм, че родителите ми ще ме изслушат, когато имам нужда“.
2. *Гневен дистрес* (Angry Distress) – обхваща равнището на гняв и дистрес (негативния афективен отговор), изпитвано от юношата по отношение на фигурата на привързаност, 3 айтема, примерен айтем: „Моите родители изглежда ми обръщат внимание само когато съм ядосан“.

3. *Коригирано от целта партньорство* (Goal-Corrected Partnership) – оценява степента на реципрочност и емпатия от страна на юношата по отношение чувствата и потребностите на грижещия се, 3 айтема, примерен айтем: „Харесва ми да помагам на родителите си, когато мога“.

3.2.4. Хипотези

От гледна точка на съдържанието на конструктите се издигат следните предположения:

1. Скалата *Здравословно отделяне* от SITA ще кореспондира с *Коригирано от целта партньорство* от AAQ – и двата конструкта обхващат осъзнаването на необходимостта от гъвкав баланс между зависимост и независимост в отношенията.

2. Скалата *Незаинтересованост на родителите* от SITA ще корелира негативно със скалата *Достъпност* от AAQ – първата се фокусира върху липсата на емоционална въвлеченост (безразличието) от страна на родителя, докато втората разглежда фигурата на привързаност като достъпна и отзивчива.

3. Очаква се скалите *Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Отричане на зависимостта* и *Очакване на отхвърляне* от SITA да демонстрират негативна връзка с *Достъпност* и *Коригирано от целта партньорство* и позитивна – с *Гневен дистрес*. Обратно, скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура* от SITA, обхващаща близките емоционални отношения с основния грижещ се, следва да корелира позитивно първите две скали и негативно – с третата.

3.2.5. Резултати и обсъждане

3.2.5.1. Факторен анализ и надеждност на AAQ

При създаването на AAQ авторите използват конструктно-ориентиран подход, при който извличат скалите априори, от теоретични предпоставки, вместо апостериорно – чрез статистически манипулации като факторен анализ. Такъв анализ те използват, за да подобрят и потвърдят психометричните характеристики на инструмента. В рамките на различни изследвания на крос-културната валидност на инструмента обаче други автори анализират и разпределението на айтемите по фактори (напр. Ribeiro & Sousa, 2002).

С цел да се провери дали предложената в оригиналната фактора структура отговаря на емпиричната матрица данните за AAQ са оценени с помощта на конфирматорен факторен анализ по метода на максималната вероятност (Maximum Likelihood, ML, чрез LISREL 8.8, Jöreskog & Sörbom, 2006). Стандартизираните факторни тегла са представени в таблица 10.

Резултатите от проведения конфирматорен факторен анализ показват, че индексите за съответствие на модела са достатъчно добри и не се изисква модификация ($\chi^2_{(24)} = 42,38$, $p = 0.0093$; SRMR = 0,069, RSMEA = 0,07, CFI = 0,96, NNFI = 0,94).

По отношение на вътрешната съгласуваност на въпросника следва да се отбележи, че стойностите на алфа на Кронбах са ниски и за трите скали в настоящото изследване (съответно 0,56 за *Гневен дистрес*, 0,65 за *Достъпност* и 0,65 за *Коригирано от целта партньорство*). В същото време обаче средното равнище на интеркорелации е в рамките на предложения от Л. Кларк и Д. Уотсън (Clark & Watson, 1995) диапазон. Резултатите от настоящото изследване са съпоставими с данните от други извадки, напр. Ж. Рибейро и М. Соуса (Ribeiro & Sousa, 2002) също докладват за ниски стойности на алфа за *Гневен дистрес* (0,55) в португалска извадка от 515 юноши на възраст 14-20 години. А. Сочос и Ч. Локшум (Sochos & Lokshum, 2017) изследват 279 юноши от Непал на възраст между 13 и 16 години, като стойностите на алфа на Кронбах на *Гневен дистрес* и *Достъпност* в тяхното

изследване са съответно 0,49 и 0,53. Наскоро К. Бодфийлд и съавтори (Bodfield et al., 2020) предлагат ревизирана версия на AAQ, като добавят по един айтем към всяка скала. Стойностите на надеждност на скалите при тях варират между 0,70 (за *Гневен дистрес*) и 0,83 (за *Достъпност*).

Таблица 10. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от *Въпросника за юношеска привързаност* (AAQ), N = 166

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Моите родители изглежда ми обръщат внимание само когато съм ядосан.	0.81	-	-
Дразня се на родителите си, защото изглежда не разбират кога се нуждая от подкрепа.	0.69	-	-
Често се ядосвам на родителите си, без да знам защо.	0.25	-	-
Сигурен съм, че родителите ми ще ме изслушат, когато имам нужда.	-	0.64	-
Уверен съм, че родителите ми ще се опитат да разберат какво чувствам.	-	0.62	-
Обсъждам важните неща с родителите си.	-	0.46	-
Харесва ми да помагам на родителите си, когато мога.	-	-	0.49
Не ме вълнува много дали родителите ми са разстроени. (-)	-	-	0.46
Чувствам се добре, когато мога да направя нещо за родителите си.	-	-	0.35

Забележка: фактор 1 – Гневен дистрес, фактор 2 – Достъпност, фактор 3 – Коригирано от целта партньорство; минусът в скоби означава, че айтемът е реверсиран.

Предвид апробационния характер на изследването с AAQ и добрите показатели на индексите за съответствие е взето решение инструментът да не се модифицира. Резултатите на Бодфийлд и съавтори, показващи повишаване на равнището на вътрешна съгласуваност при добавяне на един айтем към всяка скала, насочват към евентуална възможност за подобряване на психометричните характеристики на AAQ в българска извадка чрез използване на подобен подход. Усъвършенстването на тази кратка скала за привързаност, дериват на теорията за привързаността, е интересен изследователски въпрос, който обаче излиза извън обхвата на настоящата разработка.

3.2.5.2. Корелационен анализ

Резултатите от корелационните анализи на скалите от ССБВО и скалите от SITA са представени в таблица 12.

Получените данни като цяло потвърждават издигнатите хипотези. Скалата *Здравословно отделяне* от SITA има най-силна връзка с *Коригирано от целта партньорство* от AAQ. И двата конструкта описват осъзнаването на реципрочността на отношенията с обгрижващата фигура, но първият се фокусира върху баланса между зависимост и независимост, а вторият – върху емпатийното разбиране за потребностите на другия. Тъй като двете скали обхващат различни аспекти на процеса на консолидация на индивидуалността, се очаква равнището на корелации между тях да е около средната стойност и това предположение намира своето потвърждение в получените резултати ($r =$

0,460, $p < 0,01$). Връзката между тези две скали е най-силна, което потвърждава съдържателната валидност на *Здравословно отделяне*.

Таблица 12. Корелации (r на Пийрсън) на скалите от SITA със скалите от AAQ (N = 169)

	Гневен дистрес	Достъпност	Коригирано от целта партньорство
Чувство за свръхнадзор и контрол	0,418**	-0,340**	-0,210**
Нарцисизъм	-0,006	0,083	-0,059
Отричане на зависимостта	0,221**	-0,394**	-0,392**
Сепарационна тревожност	0,226**	-0,059	0,150
Вплетеност с учителя	0,019	0,280**	0,173*
Вплетеност с връстниците	-0,160*	0,300**	0,377**
Вплетеност с обгрижващата фигура	-0,037	0,349**	0,388**
Здравословно отделяне	-0,080	0,318**	0,460**
Очакване на отхвърляне	0,355**	-0,346**	-0,153*
Незаинтересованост на родителите	0,569**	-0,514**	-0,384**

Забележка: С получен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

Скалата *Незаинтересованост на родителите* очаквано се асоциира негативно с възприятието за родителите като отзивчиви и достъпни, а също и със скалата *Коригирано от целта партньорство*. От значение е да се отбележи и силната връзка на тази дименсия от SITA със скалата *Гневен дистрес*, която се фокусира върху негативния афективен отговор при възприета недостъпност на родителите, т. е. има по-голяма вероятност юношата с незаинтересовани родители да изпитва раздразнение към тях, макар невинаги причината за това раздразнение да е ясна.

Стойностите на r на Пийрсън за останалите скали също потвърждават предварителните допускания. Наблюдават се негативни връзки на *Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Отричане на зависимостта* и *Очакване на отхвърляне* от SITA с *Достъпност* и *Коригирано от целта партньорство* от AAQ. Корелациите са на средно равнище, като единствено връзката между *Очакване на отхвърляне* и *Коригирано от целта партньорство* е слаба ($r = -0,153$, $p = 0,05$). Причината за това може да се открие в обстоятелството, че *Очакване на отхвърляне* обхваща айтеми, фокусиращи се върху възприемането на значимите други като неподкрепящи, но не взима предвид конкретно родителите (затова и корелацията на *Незаинтересованост на родителите* с *Коригирано от целта партньорство* е по-силна - $r = -0,384$, $p < 0,01$). От друга страна, скалата *Гневен дистрес* корелира положително със споменатите три негативни параметъра на процеса сепарация-индивидуация.

Скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура* от SITA се асоциира позитивно с *Достъпност* и *Коригирано от целта партньорство*, като подобен резултат е очакван – близките емоционални отношения с фигурата на привързаност кореспондират с усещането на юношата за отзивчивост от нейна страна, съответно – и с готовността му емпатийно да си дава сметка за потребностите ѝ. Не се наблюдава обаче статистически значима връзка между тази дименсия на SITA и скалата *Гневен дистрес*.

Дименсията *Нарцисизъм* от SITA не показва статистически значими връзки със скалите от AAQ, като подобен резултат бе наблюдаван и по отношение на скалата *Близост с родителите* от ССБВО – корелацията ѝ с *Нарцисизъм* бе значима, но много слаба ($r = 0,139$, $p < 0,05$). Очевидно тази операционализация на конструкта нарцисизъм (подсилен от обратната връзка, похвалата и възхищението на другите) не кореспондира с възприемането на отношенията с родителите (тъй като фокус при нарцисизма е именно собственото Аз, а не вътрешните репрезентации на обгрижващите фигури). Скалата *Сепарационна тревожност* от SITA очаквано корелира само с *Гневен дистрес* от AAQ – изглежда преживяваният дистрес от загуба на емоционална близост със значимите други е свързан с възприемането за тях като емоционално недостъпни. Интерес представляват получените връзки на близостта в другите две социални мрежи (учители и връстници) с характеристиките на взаимоотношенията с родителите. Така *Вплетеност с учителя* и *Вплетеност с връстниците* от SITA демонстрират статистически значима положителна корелация с *Достъпност* и *Коригирано от целта партньорство* от AAQ, като стойностите при учителите са по-ниски, отколкото тези при връстниците. Предвид корелационния характер на анализа посоката на връзката остава неясна, но резултатите насочват към възможността трите социални мрежи (родители, учители и връстници) да си взаимодействат по специфичен начин.

3.2.5.3. Регресионен анализ

На следващия етап са анализирани прогностичните възможности на скалите от SITA по отношение на възприетата привързаност в юношеска възраст. Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) са представени в таблица 13.

Таблица 13. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху скалите от AAQ: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти; броят на лицата в различните анализи варира от 170 до 171.

	Гневен дистрес	Достъпност	Коригирано от целта партньорство
Чувство за свръхнадзор и контрол	0,170		
Сепарационна тревожност		-0,170	
Вплетеност с учителя		0,173	
Вплетеност с връстниците		0,236	0,205
Вплетеност с обгрижващата фигура		0,278	0,328
Здравословно отделяне			0,451
Очакване на отхвърляне	0,180	-0,182	
Незаинтересованост на родителите	0,569	-0,514	-0,253
% обяснена дисперсия	36,3%	44,6%	38,5%

Данните показват, че и трите скали от AAQ се обясняват добре от дименсиите на процеса сепарация-индивидуация. Най-висок процент обяснена дисперсия има за дименсията *Достъпност* – 44,6%, като тя е множествено детерминирана (6 предиктора). Най-важен предиктор на тази скала с отрицателен знак е конструктът *Незаинтересованост на родителите* от SITA. Подобен резултат е очакван, защото възприемането на родителите като безразлични и емоционално неоткликващи ще доведе до усещането, че те не са налични

като сигурно убежище, от което да започне изследването на света. От значение за възприетата достъпност на родителите са още не само близостта с тях (*Вплетеност с обгрижващата фигура*), но и близките отношения на юношата и в другите социални сфери – с учителя и с връстниците. Скалите *Очакване на отхвърляне* и *Сепарационна тревожност* също играят роля в обяснението на вариацията, като посоката на действие при тях е негативна, т. е. колкото по-високо равнище на сепарационна тревожност и очакване на отхвърляне показва юношата, толкова по-недостъпен изглежда за него родителят. В този контекст може да се предположи, че очакванията на юношата водят до специфично негово поведение и така се превръщат в самосбъдващо се пророчество по отношение на емоционалната наличност на родителя.

Най-голяма предиктивна сила по отношение на дименсията *Гневен дистрес* от AAQ има скалата *Незаинтересованост на родителите* ($\beta = 0,569$). Безразличието на родителите води до гняв и недоволство у юношата, като у него се създава нагласата, че те не разбират кога се нуждае от подкрепа, както и че се вълнуват от него само когато е фрустриран. Интересно е, че преживяването на близостта като „задушаваша“ (и на обгрижващите – като прекалено контролиращи) също има обяснителна сила за подобна нагласа, макар тя да е доста по-слаба ($\beta = 0,170$). Последният предиктор на *Гневен дистрес* е очакването на юношата да бъде отхвърлен и потребността му от близост да не бъде зачетена.

В съответствие с предварителните очаквания дименсията *Коригирано от целта партньорство* от AAQ се предсказва в най-висока степен от скалата *Здравословно отделяне* ($\beta = 0,451$). Така постигнатият баланс между зависимост и независимост в отношенията допринася за развиването на емпатийна загриженост към потребностите на значимия друг. Останалите три предиктора на тази скала са *Вплетеност с обгрижващата фигура* (емоционалната близост с родителя е необходимо условие за развитие на емпатия към него), *Незаинтересованост на родителите* (с отрицателен знак) и *Вплетеност с връстниците* (с положителен знак). Последният резултат е озадачаващ, но обяснението му би могло да се търси в съдържателен план – *Вплетеност с връстниците* се отнася от една страна до наличието на близък приятел, който „ме познава толкова добре, че сякаш ми чете мислите“, но от друга – до уменията на юношата „направо да чете мислите“ на някои от приятелите си. Така близостта и сърдечните отношения в приятелски контекст улесняват процеса на осъзнаване на реципрочността при взаимодействията с родителите.

В обобщение, резултатите от апробацията на *Въпросника за юношеска привързаност* и потвърдените му взаимовръзки с проявленията на процеса сепарация-индивидуация са основа за допълнителни проучвания, които да задълбочат познанието в изследваната проблематика. Данните, получени за *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст*, индикират прогностичната сила на някои негови скали за връзката с родителите и с това потвърждават неговата валидност.

3.3. Връзки с нарцисизъм

3.3.1. Постановка на проблема

За оценка на нарцисизма в настоящото изследване е използвана ревизираната версия на *Детския въпросник за нарцистична личност* (Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised, NPQC-R; Ang & Raine, 2009). Целта на авторите е да създадат инструмент, който да е подходящ за изследване на деца – да е достатъчно кратък, да отговаря на когнитивните и вербалните им способности и да има добри психометрични характеристики (Ang & Yusof, 2006). Оригиналният въпросник включва 4 фактора: *Превъзходство*, *Използване на другите*, *Погълнатост от себе си* и *Лидерство*. Последните две скали имат

ниско равнище на вътрешна съгласуваност както в оригиналната извадка, така и в български контекст, поради което в ревизираната версия (Ang & Raine, 2009) и в българския вариант на скалата (Калчев, 2019) айтемите са редуцирани до 12 и са разпределени в първите два фактора.

3.3.2. Изследвани лица

Данните в настоящото изследване са получени върху извадка от 351 юноши на възраст между 13 и 20 години ($\bar{x} = 16,27$, $SD = 1,458$), 8-12 клас. От посочилите пол 350 изследвани лица 69 са момчета, а 281 – момичета, т. е. извадката е небалансирана по пол.

3.3.3. Инструментарниум

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Детски въпросник за нарциситична личност – ревизирана версия* (Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised, NPQC-R; Ang & Raine, 2009). Българската адаптация на въпросника е направена от Пламен Калчев (Калчев, 2019) върху 2696 лица от юношеска възраст. Окончателната българска версия на въпросника е двуфакторна и включва скалите *Превъзходство* и *Използване на другите*. И двете скали имат по 6 айтема, примерен айтем за *Превъзходство*: „Роден съм да бъда лидер“; примерен айтем за *Използване на другите*: „Много ме бива да накарам хората да направят нещата по моя начин“.

3.3.4. Хипотези

От гледна точка на съдържанието на оценяваните конструкти се очаква и двете форми на нарцисизъм, измервани от NPQC-R, да имат силна връзка със скалата *Нарцисизъм* от SITA. Заедно с това се предполага позитивна връзка на скалата *Вплетеност с връстниците* с нарцисизма (подобни резултати са докладвани и в предишни изследвания, напр. Zhou et al., 2002).

3.3.5 Резултати и обсъждане

3.3.5.1. Надеждност

Резултатите от анализа на вътрешната съгласуваност на *Детския въпросник за нарциситична личност – ревизирана версия* показват добро равнище на вътрешна съгласуваност на всички използвани скали. Тези стойности кореспондират както с оригиналното изследване (Ang & Raine, 2009), така и с данните от българската адаптация (Калчев, 2019). Средното равнище на интеркорелации на скалата *Превъзходство* в настоящата извадка е високо (0,49), но измерваният конструкт следва да е еднодименсионален, а резултатът се намира в рамките на препоръчаните от Л. Кларк и Д. Уотсън (Clark & Watson, 1995) стойности.

Обобщено може да се отбележи, че получените в настоящото изследване стойности са близки до получените от П. Калчев (2019) при българската адаптация на NPQC-R, което насочва към потвърждаване на добрите психометрични характеристики на инструмента като надежден метод за оценка на нарцисизма в детска възраст.

3.3.5.2. Корелационен анализ

Резултатите от корелационните анализи на скалите от NPQC-R и скалите от SITA са представени в таблица 15.

Таблица 15. Корелации (r на Пийрсън) на скалите от SITA със скалите от NPQC-R и с общия показател (N = 287)

	Превъзходство	Използване на другите	Общ показател NPQC-R
Чувство за свръхнадзор и контрол	-0,215**	0,018	-0,121*
Нарцисизъм	0,780**	0,587**	0,782**
Отричане на зависимостта	0,014	0,102	0,062
Сепарационна тревожност	-0,234**	-0,099	-0,194**
Вплетеност с учителя	0,097	0,010	0,064
Вплетеност с връстниците	0,156**	0,187**	0,193**
Вплетеност с обгрижващата фигура	0,116*	0,037	0,090
Здравословно отделяне	0,101	0,165**	0,148*
Очакване на отхвърляне	-0,183**	0,004	-0,109
Незаинтересованост на родителите	-0,255**	0,030	-0,138*

Забележка: С получен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

Получените данни потвърждават издигнатите хипотези. Скалата *Нарцисизъм* от SITA има високо равнище на позитивна корелация както с двете дименсии на *Детския въпросник за нарциситична личност – ревизирана версия*, така и с общия показател за нарцисизъм. Подобни резултати са доказателство за конвергентната валидност на скалата от *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст*.

Наблюдава се и слаба позитивна връзка на скалата *Вплетеност с връстниците* с дименсии на нарцисизма. Макар стойностите да не са високи, те потвърждават резултатите от предишни изследвания и подкрепят виждането, че чувството за собствена ценност е неизменно свързано с (и има потребност да бъде подкрепено от) приятелското одобрение.

В таблицата правят впечатление и някои от резултатите на други дименсии на SITA по отношение на връзките им с нарцисизма. Така *Незаинтересованост на родителите* има негативна връзка с *Превъзходство*, както и с общия показател за нарцисизъм. *Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Сепарационна тревожност* също се асоциират негативно с тези два параметъра. Възприемането на поведението на обгрижващите фигури като свръхконтролиращо (или, съответно, като безразлично) е свързано с по-ниски равнища на усещането за собствена значимост. Интересно наблюдение представлява и позитивната корелация на *Здравословно отделяне* от SITA с *Използване на другите* и общия показател за нарцисизъм. Макар и слаби, стойностите на r на Пийрсън са статистически значими и насочват към идеята, че балансът между зависимост и независимост в отношенията е свързан с нарцисизма.

3.3.5.3. Регресионен анализ

На следващ етап са анализирани прогностичните възможности на скалите от SITA по отношение на нарцисизма в юношеска възраст. Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) са представени в таблица 16.

Данните показват, че аспектите на нарцисизма в юношеска възраст се обясняват добре от дименсии на процеса сепарация-индивидуация, като скалата *Нарцисизъм* от SITA е най-значимият предиктор и за трите променливи. Останалите предиктори не са толкова

силни, но прави впечатление, че *Сепарационна тревожност* има отношение към *Превъзходство* (с негативен знак), а *Отричане на зависимостта* – с общия показател на NPQC-R (с позитивен знак). Скалата *Вплетеност с учителя* от SITA негативно предсказва използването на другите, т. е. емоционалната близост с учител намалява вероятността юношата да прояви манипулативно поведение по отношение на другите с цел постигане на лична изгода.

Таблица 16. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху скалите от NPQC-R: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти; броят на лицата в различните анализи варира от 287 до 326.

	Превъзходство	Използване на другите	Общ показател NPQC-R
Отричане на зависимостта			0,089
Сепарационна тревожност	-0,098		
Вплетеност с учителя		-0,096	
Нарцисизъм	0,794	0,587	0,782
Незаинтересованост на родителите	-0,122	0,135	
% обяснена дисперсия	65%	36,5%	61,6%

Получените от изследването резултати – въпреки небалансираната по пол извадка – потвърждават взаимовръзките между разглежданите конструкти. Данните представят доказателство за конвергентната валидност на скалата *Нарцисизъм* от SITA, като очертават и перспективи за бъдещи изследвания на нарцисизма в контекста на проявяванията на процеса сепарация-индивидуация (например по посока на асоциациите му с близостта в отношенията в различни социални сфери).

3.4. Връзки със социална фобия

3.4.1. Постановка на проблема

Петото издание на Диагностичния и статистически наръчник за психичните разстройства на Американската психиатрична асоциация (DSM-5, American Psychiatric Association, 2013) описва като ключова черта на социалното тревожно разстройство (социалната фобия) интензивния страх или тревожност от социални ситуации, свързани с притеснението на индивида да не получи негативна оценка от другите. Клинични изследвания (Aderka et al, 2012) потвърждават, че лицата със социално тревожно разстройство изпитват трудности по отношение на различни аспекти от своето функциониране – в работата, в академичния и социалния живот.

Високите равнища на социална тревожност се свързват с по-ниско равнище на подкрепа от съучениците, по-малко социална приетост, по-малко близост в отношенията с приятелите (La Greca & Lopez, 1998). Лонгитудно изследване на М. Тилфорс и съавтори потвърждава двупосочната значимост на приятелските отношения за психичното здраве: ниското равнище на приетост от връстниците предвижда увеличаване на социалната тревожност, а тя от своя страна е предиктор за намаляване на приятелската подкрепа при момчетата и увеличаване на виктимизацията от връстниците – при момчетата (Tillfors et al., 2012). От друга страна, взаимоотношенията с родителите също имат обяснителна сила за развитието на социална фобия. Метааналитично изследване (McLeod et al., 2007)

потвърждава, че високи равнища на родителска топлина и позволяване на автономия се свързват с по-ниска тревожност у децата, а родителското отдръпване, враждебност и прекалена ангажираност - с по-висока. С. Кнапе и съавтори (Knappe et al., 2012) откриват, че свръхпротективност от страна на майката, отхвърляне от страна на двамата родители и ниска емоционална близост с тях се асоциират с повишен риск от развитие на социална фобия от страна на детето.

За оценка на социалната тревожност в настоящото изследване е използвана съкратената версия на *Скалата за социална фобия* (Social Phobia Inventory, SPIN, Connor et al., 2000). Съкратената версия (Mini-SPIN, Connor et al., 2001) включва 3 айтема и демонстрира добри равнища на сензитивност, специфичност, положителна и отрицателна прогностична сила в оригиналното изследване.

3.4.2. Изследвани лица

Извадката за Mini-SPIN е същата като тази за NPQC-R, тъй като двата инструмента са пуснати в една тестова батерия със SITA – като валидиращи променливи. Изследвани са 351 юноши на възраст между 13 и 20 години ($\bar{x} = 16,27$, $SD = 1,458$), 8-12 клас. От посочилите пол 350 изследвани лица 69 са момчета, а 281 – момичета, т. е. извадката е небалансирана по пол.

3.4.3. Инструментарий

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Кратка скала за социална фобия* (Mini-Social Phobia Inventory, Mini-SPIN, Connor et al., 2001). Българската версия на инструмента е преведена от Пламен Калчев и Камелия Ханчева. Скрининговата скала включва общо 3 айтема – два от тях описват избягващо поведение (напр. „Избягвам да правя неща, при които се оказвам център на внимание“) и един – тревожност в социални ситуации („Да се окажа в неудобно положение или да изглеждам глупаво са между най-лошите ми страхове.“). Използва се 5-степенна Ликертова скала за отговори. Надеждността на инструмента в настоящото изследване е приемлива предвид броя айтеми ($\alpha = 0,674$, $MIC = 0,41$, $N = 351$).

3.4.4. Хипотези

От съдържателна гледна точка се очаква скалата за социална фобия да корелира позитивно със скалите *Сепарационна тревожност* и *Очакване на отхвърляне* от SITA. От друга страна, различни автори (например Akehurst & Thatcher, 2010; Wallace et al., 2005; Watson & Biderman, 1993) свързват нарцисизма с ниска тревожност, високо равнище на самоувереност и желание за социална изява. Ето защо се предвижда, че той ще има отрицателна връзка със социалната тревожност.

3.4.5 Резултати и обсъждане

3.4.5.1. Корелационен анализ

Резултатите от корелационния анализ на *Кратката скала за социална фобия* и скалите от SITA са представени в таблица 17.

Получените данни потвърждават издигнатите хипотези. Скалите *Социална тревожност* и *Очакване на отхвърляне* показват средна по големина позитивна връзка със социалната тревожност. Подобен резултат потвърждава конвергентната валидност на скалата *Социална тревожност*. Слаба, но позитивна е връзката на тревожността с *Чувство за свръхнадзор и контрол* (подобен резултат се потвърждава и при предишни изследвания),

а също и с *Отричане на зависимостта* (вероятно в контекста на това, че и двата типа поведение представляват форма на защитна стратегия). От друга страна, нарцисизмът се асоциира най-силно с тревожността (с отрицателен знак), а слаба негативна връзка се проявява и между нея и близките приятелски отношения. От значение е да се обърне внимание, че скалата *Здравословно отделяне*, фокусираща се върху постигането на баланс между зависимост и независимост в отношенията с другите, също има негативна връзка с повишената чувствителност към застрашаващи самооценката социални ситуации.

Таблица 17. Корелации (r на Пийрсън) на скалите от SITA с Mini-SPIN (N = 327)

	Кратка скала за социална фобия
Чувство за свръхнадзор и контрол	0,143**
Нарцисизъм	-0,415**
Отричане на зависимостта	0,155**
Сепарационна тревожност	0,341**
Вплетеност с учителя	0,106
Вплетеност с връстниците	-0,142**
Вплетеност с обгрижващата фигура	0,061
Здравословно отделяне	-0,223**
Очакване на отхвърляне	0,334**
Незаинтересованост на родителите	0,088

** Корелациите са значими на ниво 0,01. С полученен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

3.4.5.2. Регресионен анализ

На следващ етап са анализирани прогностичните възможности на скалите от SITA по отношение на тревожността в юношеска възраст. Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) са представени в таблица 18.

Таблица 18. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху Mini-SPIN: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти; N = 327.

	Кратка скала за социална фобия
Нарцисизъм	-0,415
Сепарационна тревожност	0,280
Очакване на отхвърляне	0,216
Здравословно отделяне	-0,122
Вплетеност с учителя	0,111
% обяснена дисперсия	30,5%

3.5. Връзки с възприемане на училището

3.5.1. Постановка на проблема

Резултатите показват, че социалната тревожност (фобия) в юношеска възраст е множествено детерминирана, като дименсиите на процеса сепарация-индивидуация обясняват 30,5% от дисперсията. Най-значим предиктор с негативен знак е скалата

Нарцисизъм от SITA. Прави впечатление, че скалата *Сепарационна тревожност* е втори по значимост предиктор на социалната фобия, като подобен резултат е очакван предвид съдържателното сходство между двете скали. Интересен е резултатът за *Вплетеност с учителя* от SITA – изглежда емоционалната близост с учител увеличава тревожността в социални ситуации и избягващото поведение. Подобен резултат би могъл да се обвърже с опасенията на юношата да не разочарова учителя си с представянето си в определена социална ситуация, но стойността на регресионния коефициент е ниска, което насочва към необходимостта от още изследвания, за да се провери връзката между емоционалната близост с учителя и тревожността.

Тръгването на училище представлява важна развитийна промяна за всяко дете в много отношения. В училище детето прекарва голяма част от своето време; среща се с определени правила, норми, изисквания; създава отношения с хора извън семейството. Изследванията на училищната среда са обект на интерес в последните десетилетия - открива се връзка между училищния климат и готовността на учениците да споделят проблемите си (Porteous & Kelleher, 1987); възприятията на учениците за училището и учителите им имат отношение към мотивацията и подходите за учене (Entwistle et al., 1989); ангажираността с училището предсказва академичната компетентност (Li et al., 2010) и има отношение към развитието на депресивни симптоми (Shochet et al., 2008). Ангажираността (интересът) към училището от страна на връстници и родители също може да повлияе на академичните постижения (Im et al., 2016) и има отношение към психичното здраве на децата (Wang & Sheikh-Khalil, 2014). Подобни резултати показват, че училищната среда представлява важен аспект за детската социализация, поради което е от значение да се изследва и взаимовръзката ѝ с протичането на процеса сепарация-индивидуация.

Настоящото изследване използва създадения от Д. Финлейсън *Въпросник за възприемане на училището* (School Climate Index, Finlayson, 1970) за изследване на училищната среда. Той включва общо 4 дименсии - *Ориентация към задачите*, *Емоционален тон*, *Загриженост на учителя* и *Демократичен контрол*. В български контекст въпросникът е апробиран от П. Калчев и съавтори (1993), а И. Димитров (2010) открива различия в отношението към училището според етнокултурната принадлежност на учениците.

3.5.2. Изследвани лица

Извадката за *Въпросника за възприемане на училището* е същата като тази за NPQC-R и Mini-SPIN, тъй като трите инструмента са пуснати в една тестова батерия със SITA – като валидиращи променливи. Изследвани са 351 юноши на възраст между 13 и 20 години ($\bar{x} = 16,27$, $SD = 1,458$), 8-12 клас. От посочилите пол 350 изследвани лица 69 са момчета, а 281 – момичета, т. е. извадката е небалансирана по пол.

3.5.3. Инструментарий

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Въпросник за възприемане на училището* (School Climate Index, Finlayson, 1970). Българската версия на инструмента е предоставена от Пламен Калчев. Въпросникът включва общо 32 айтема, разпределени в четири скали, като при отговорите се използва 5-степенна Ликертова скала за съгласие. Субскали и примерни айтеми:

1. *Ориентация към задачите* – изразява степента, в която учениците приемат учебните задачи и изисквания, предявявани от училището, и доколко са „делово“ ангажирани с

тяхното изпълнение – 7 айтема, примерни айтеми: „Учениците тук учат само по задължение“, „Учениците са доста небрежни към учебниците си и учебните пособия“.

2. *Емоционален тон* – показва (не)удовлетвореността на учениците от училищните дейности и доколко дейностите в училище удовлетворяват социалните и емоционалните им потребности – 6 айтема, примерни айтеми: „Учениците се гордеят със своето училище“, „Да си в това училище е много приятно“.

3. *Загриженост на учителя* – степента, в която учениците възприемат своите учители като чувствителни към техните индивидуални потребности – 11 айтема, примерни айтеми: „Ако учениците имат затруднения, учителите им отделят специално време и внимание“, „За учителите тук хората са по-важни от правилниците“.

4. *Демократичен контрол* – оценява доколко учителите се възприемат като ограничаващи личната свободата и налагащи императивно изискванията си или, обратно, поощряващи автономията и самостоятелния избор на учениците – 8 айтема, примерни айтеми: „Учителите не обичат да им се задават въпроси в час“, „На учениците не се позволява да правят нищо без присъствието на учителя“.

3.5.4. Хипотези

От гледна точка на съдържанието на оценяваните конструкти се очаква *Вплетеност с учителя* от SITA да има най-силна връзка със *Загриженост на учителя*. Предвид значимостта на учителската фигура се очаква още скалата *Вплетеност с учителя* да има отношение към всички аспекти на възприемането на училището. Предишни изследвания (Hascher & Hagenauer, 2011) откриват, че благополучието в училище се влияе както от емоционални фактори от страна на учениците, така и от характеристики на часа и на междуличностните взаимоотношения в класа, поради което се очаква и други дименсии от SITA, например отношенията с родителите и връстниците, да имат връзка с възприемането на училището.

3.5.5 Резултати и обсъждане

3.5.5.1. Надеждност

Данните за надеждността на *Въпросника за възприемане на училището* показват добро равнище на вътрешна съгласуваност на всички използвани скали (съответно 0,79 – за *Ориентация към задачите*, 0,80 – за *Емоционален тон*, 0,91 – за *Загриженост на учителя* и 0,80 – за *Демократичен контрол*). Тези стойности кореспондират както с оригиналното изследване (Finlayson, 1970), при което стойностите на алфа на Кронбах са между 0,79 и 0,84, така и с данните от българската апробация (Калчев и съавтори, 1993). Средното равнище на интеркорелации на скалите е в рамките на препоръчаните от Л. Кларк и Д. Уотсън (Clark & Watson, 1995) стойности.

Обобщено може да се отбележи, че получените в настоящото изследване стойности са приемливи, което насочва към потвърждаване на добрите психометрични характеристики на инструмента като надежден метод за оценка на отношението към училището.

3.5.5.2. Корелационен анализ

Резултатите от корелационните анализи на скалите от *Въпросника за възприемане на училището* и скалите от SITA са представени в таблица 20.

Получените данни съответстват на прогнозираните взаимовръзки. Скалата *Вплетеност с учителя* от SITA оценява стремежа към силна емоционална близост с учителя. Резултатите от корелационния анализ очаквано показват най-силна връзка на тази дименсия

със *Загриженост на учителя* (стойността на r на Пийърсън е най-висока за целия въпросник – $r = 0,480$, $p < 0,01$), като така потвърждават конвергентната ѝ валидност. Видно е, че близостта с учителя има отношение към всички аспекти на възприемането на училището – тя се свързва с ангажираност към поставяните задачи, емоционална въвлеченост в учебната дейност и възприемане на учителя като даващ достатъчно автономия на юношите.

Таблица 20. Корелации (r на Пийърсън) на скалите от SITA със скалите от *Въпросника за възприемане на училището* (N = 325)

	Загриженост на учителя	Емоционален тон	Демократичен контрол	Ориентация към задачите
Чувство за свръхнадзор и контрол	-0,192**	-0,139*	-0,222**	-0,238**
Нарцисизъм	0,080	0,126*	0,055	-0,063
Отричане на зависимостта	-0,125*	-0,163**	-0,095	-0,223**
Сепарационна тревожност	0,056	0,034	-0,137*	-0,032
Вплетеност с учителя	0,480**	0,344**	0,268**	0,326**
Вплетеност с връстниците	0,156**	0,170**	0,058	0,026
Вплетеност с обгрижващата фигура	0,270**	0,225**	0,026	0,142*
Здравословно отделяне	0,171**	0,160**	0,134*	0,052
Очакване на отхвърляне	-0,191**	-0,204**	-0,196**	-0,181**
Незаинтересованост на родителите	-0,312**	-0,163**	-0,346**	-0,239**

Забележка: С получен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

В таблицата правят впечатление и статистически значимите взаимовръзки на възприемането на училището с доста от проявленията на процеса сепарация-индивидуация. Макар и слаби, някои от тях заслужават да бъдат споменати накратко. Различните аспекти на връзката с родителите имат отношение към възприемането на училището. Така близостта с родителите се асоциира с позитивно отношение на юношата към училището (стойността не е значима само за скалата *Демократичен контрол*, която е тясно свързана с отношенията учител-ученик). От друга страна, усещането за свръхнадзор от страна на родителите или, обратно, тяхната незаинтересованост към юношата, се свързват с негативното възприемане на училището. Това насочва към идеята, че качеството на връзката с родителите кореспондира с отношението на юношата към учебния процес. От друга страна, близостта с връстниците има слаба връзка единствено с възприемането на учителя като сензитивен към индивидуалните потребности на юношата. Скалите *Отричане на зависимостта* и *Очакване на отхвърляне* корелират отрицателно с аспектите на възприемането на училището. Подобен резултат не е изненадващ, тъй като приемането на другите като груби и враждебни и отричането на потребността от близки взаимоотношения не кореспондират с готовността за емоционално включване в поставените задачи или с усещането за учителя като чувствителен към индивидуалните юношески потребности. На последно място, скалата *Здравословно отделяне* от SITA има слаби, но позитивни взаимовръзки с три от дименсиите на *Въпросника за възприемане на училището*, което насочва към възможността позитивното отношение към училището да има връзка с оптималното психично функциониране на юношата.

3.5.5.3. Регресионен анализ

На следващ етап са анализирани прогностичните възможности на скалите от SITA по отношение на възприемането на училището. Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) са представени в таблица 21.

Таблица 21. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху скалите от Въпросника за възприемане на училището: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти; броят на лицата в различните анализи варира от 326 до 327.

	Загриженост на учителя	Емоционален тон	Демократичен контрол	Ориентация към задачите
Вплетеност с учителя	0,485	0,341	0,264	0,333
Чувство за свръхнадзор и контрол				-0,223
Здравословно отделяне	0,130		0,105	
Вплетеност с обгрижващата фигура			-0,121	
Незаинтересованост на родителите	-0,289		-0,340	-0,127
Очакване на отхвърляне		-0,207		
Сепарационна тревожност			-0,171	-0,155
Отричане на зависимостта				-0,152
Нарцисизъм				-0,148
% обяснена дисперсия	33%	15,4%	22,1%	22,2%

Най-висок процент обяснена дисперсия има за скалата *Загриженост на учителя* (33%). Тя е детерминирана от близката емоционална връзка с учителя и умението за постигане на баланс между зависимост и независимост (в позитивен план), както и от незаинтересоваността на родителите (в негативен план). От значение е да се отбележи, че възприемането на родителите като безразлични към юношата очевидно води до невъзможността и други възрастни да бъдат приети като чувствителни към индивидуалните му потребности, т. е. отношенията в семейството могат да повлияят на отношенията с учителите.

Скалата *Емоционален тон* се обяснява от две дименсии на SITA – *Вплетеност с учителя* и *Очакване на отхвърляне*. Вторият предиктор има отрицателен ефект върху удовлетвореността на ученика от училищните дейности, което показва, че възприемането на другите като груби и враждебни води до нисък емоционален ангажимент с училищните задачи.

Най-важният предиктор с отрицателен ефект върху скалата *Демократичен контрол* е незаинтересоваността на родителите. Подобен резултат означава, че безразличието на родителите към юношата води до възприемане на учителите като ограничаващи личната свобода и налагащи императивно своите изисквания. Освен *Вплетеност с учителя*, която очаквано е втори по значимост предиктор, влияние върху тази дименсия оказват и други проявления на процеса сепарация-индивидуация, макар то да е слабо.

Скалата *Ориентация към задачите* е множествено детерминирана, като най-важна прогностична сила за нея има близката емоционална връзка с учителя. Интерес представлява предиктивната сила на скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* от SITA върху ориентацията към задачите. Резултатите от анализа показват, че възприемането на другите като застрашаващи собствената автономия води до намаляване на ангажимента към учебните задължения. С други думи, в период, в който се бори за развитие на своята независимост и индивидуалност, юношата не би искал да изпълнява безропотно външно

наложени задачи. В подобен контекст могат да се коментират и негативните прогностични ефекти на скалите *Нарцисизъм* и *Отричане на зависимостта*.

В обобщение, получените резултати потвърждават взаимовръзките между разглежданите конструкти. Данните представят доказателство за конвергентната валидност на скалата *Вплетеност с учителя* от SITA. Очертава се и ролята на взаимоотношенията с родителите върху възприемането на училището от страна на юношата – фактор, който следва да бъде анализиран по-задълбочено в бъдещи проучвания.

На последно място следва да се обърне внимание на обстоятелството, че голяма част от протоколите в настоящото изследване, включващи *Въпросника за възприемане на училището*, бяха събрани около два месеца след началото на извънредното положение в България във връзка с пандемията от COVID-19. Към този момент всички изследвани лица вече бяха преминали на онлайн обучение. В инструкцията към въпросника изрично бе отбелязано отговорите да се отнесат към времето, в което учениците все още са били на училище (на живо), но различните обстоятелства налагат кратко обсъждане на резултатите от тази гледна точка.

Проведените *t* тестове за независими извадки показват значими различия по три от изследваните 4 компонента, като и в трите случая по-високи равнища се наблюдават при онлайн изследването. Стойностите са както следва: за *Загриженост на учителя* - $t_{(337)} = 2,037$, $p = 0,042$); за *Емоционален тон* - $t_{(337)} = 3,348$, $p = 0,001$) и за *Ориентация към задачите* - $t_{(337)} = 2,584$, $p = 0,01$). Размерът на ефекта (*d* на Коен) е между ниски и средни стойности (съответно 0,30; 0,50 и 0,40 за трите дименсии) От една страна, подобни резултати могат да се обяснят с повишената чувствителност на участниците в учебния процес към новопоявилата се извънредна ситуация: юношите вероятно осъзнават емоционалната си ангажираност с училището едва когато вече нямат възможността да го посещават и се заемат по-активно с поставяните задачи поради осъзнаването, че резултатите от тях ще имат отношение към годишния им успех. В същото време учителите изглеждат по-подкрепящи и търпеливи към усилията на юношите да се включат в изпълнението на учебните си задължения онлайн. От друга страна, получените при онлайн изследването протоколи не се ограничават до ученици в софийски училища, така че големината на града или спецификите на конкретното училище също могат да имат влияние върху резултатите. Получените данни нямат представителен характер, освен това не целят да изследват различията в обучението на живо и онлайн, съответно не могат да бъдат интерпретирани като характеристики на възможни общи тенденции.

Резултатите като цяло са сходни с тези от изследването на Ив. Димитров. Въпреки това тенденцията за по-високи стойности на скалата *Демократичен контрол* в настоящата извадка ($\bar{x} = 26,8497$, $SD = 5,91931$ за всички протоколи, $N = 346$) в сравнение с данните от изследването на Димитров представлява интересна насока за бъдещи изследвания на възприемането на училището – дали то се е променило през последните десетилетия, в каква посока и кои фактори имат отношение към тази промяна.

3.6. Връзки с родителски стилове на възпитание

3.6.1. Постановка на проблема

Използваната в рамките на настоящото изследване концептуализация на родителските стилове е скалата *Показател за авторитетно родителство* (Authoritative Parenting Index, API; Jackson et al., 1998). Тя е създадена въз основа на идеите на Д. Баумринд, но се фокусира върху възможността за изследване в големи извадки (за разлика от Д. Баумринд, която проучва детско-родителските взаимоотношения в естествена среда).

Въз основа на експлораторен факторен анализ в две независими извадки изходните 20 айтема са редуцирани до 16, като данните се попълват отделно за двамата родители. В рамките на инструмента се анализират двата параметъра на родителско поведение – отзивчивост и възискателност, като получените резултати позволяват както дименсионална, така и категориална оценка (чрез разграничаване на четирите родителски стила).

3.6.2. Изследвани лица

С цел проверка на валидността на SITA е оценена връзката на въпросника с *Показателя за авторитетно родителство* в извадка от 214 изследвани лица. Възрастта на респондентите е между 13 и 18 години ($\bar{x} = 15,10$, $SD = 1,245$). Извадката включва ученици от 8-11 клас. От посочилите пол 210 изследвани лица 79 са момчета, а 131 са момичета.

3.6.3. Инструментариум

Данните в настоящото изследване са получени от два инструмента: SITA и *Показател за авторитетно родителство* (Authoritative Parenting Index, API; Jackson et al., 1998), като българската адаптация на втория инструмент е направена от Пламен Калчев (Калчев, 2008). След проведените статистически процедури българската версия на *Показателя за авторитетно родителство* включва общо 17 айтема, разделени в 2 скали: *Взискателност* и *Отзивчивост*, като въпросите се задават отделно за бащата и за майката. Скалата *Взискателност* включва 9 айтема, примерни айтеми: „Когато излизам, искам да се увери къде ще ходя“, „Поставя ми изисквания, с които трябва да се съобразявам“. Скалата *Отзивчивост* включва 8 айтема, примерни айтеми: „Успокоява ме, когато съм разстроен“, „Има желание да чуе за моите проблеми“.

3.6.4. Хипотези

От съдържателна гледна точка се очаква параметърът *Взискателност* от API да кореспондира със скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* от SITA. В съответствие с резултатите от предишни проучвания се предвижда наличие както на дименсионална (между скалите на API и дименсията на SITA), така и на категориална връзка (най-вече в контекста на взаимоотношенията с родителите) между изследваните променливи.

3.6.5 Резултати и обсъждане

3.6.5.1. Надеждност

Данните за надеждността на *Показателя за авторитетно родителство* показват добро равнище на вътрешна съгласуваност на използваните скали (алфа на Кронбах е в диапазона 0,68 – 0,85). Стойностите са сходни с получените в адаптацията на българската версия (Калчев, 2008), като изключение прави скалата *Баща-възискателност*, която има стойност на алфа на Кронбах 0,684 (при адаптацията на П. Калчев стойността е 0,77). Съдържателното разглеждане на скалата не отчита айтем, при премахването на който вътрешната съгласуваност на дименсията да се повишава. Освен това настоящото изследване е с малък брой изследвани лица, а стойността на алфа е близка до стандарта от 0,7, поради което бе решено скалата да бъде използвана в този вид. Средното равнище на интеркорелации на всички скали е в рамките на препоръчания от Л. Кларк и Д. Уотсън (Clark & Watson, 1995) диапазон.

3.6.5.2. Корелационен анализ

Вече бе отбелязано, че анализът на данните от API може да бъде извършен както на дименсионално, така и на категориално (типологично) равнище. Типологичният подход съответства по-добре на концепцията на Д. Баумринд, но има някои недостатъци (Jackson & Foshee, 1998, цит. по Калчев, 2008): категориалната оценка води до загуба на информация и не позволява да се оценят ефектите на двата параметъра върху изследваните аспекти на развитието; екологичната валидност на метода се поставя под съмнение (поради факта, че близо половината от родителите не могат да се класифицират при разделяне на разпределението на три части) и не на последно място – разпределението на родителите в четирите стила може да е резултат от спецификата на конкретната извадка. От друга страна, различни изследвания обосновават авторитетния родителски стил като оптимален за социализацията. Въз основа на посочените аргументи данните първо са анализирани на дименсионално, а после – на категориално равнище.

На първия етап, в рамките на дименсионалния анализ, са оценени единичните връзки между изследваните променливи. Резултатите от корелационните анализи на скалите от *Показателя за авторитетно родителство* и скалите от SITA са представени в таблица 24.

Таблица 24. Корелации (r на Пийърсън) на скалите от SITA със скалите от *Показателя за авторитетно родителство* (N = 155)

	Взискателност майка	Взискателност баща	Отзивчивост майка	Отзивчивост баща
Чувство за свръхнадзор и контрол	0,464**	0,199*	-0,373**	-0,325**
Нарцисизъм	0,064	-0,018	0,117	0,070
Отричане на зависимостта	0,151	0,113	-0,297**	-0,293**
Сепарационна тревожност	0,183*	0,171*	-0,066	-0,181*
Вплетеност с учителя	0,128	0,053	0,180*	0,110
Вплетеност с връстниците	0,060	-0,094	0,144	0,167*
Вплетеност с обгрижващата фигура	0,105	0,190*	0,402**	0,208**
Здравословно отделяне	0,090	-0,070	0,183*	0,116
Очакване на отхвърляне	0,297**	0,191*	-0,226**	-0,343**
Незаинтересованост на родителите	0,223**	0,043	-0,487**	-0,538**

Забележка: С полученен шрифт са отбелязани корелациите между кореспондиращите си скали.

* Корелациите са значими на ниво 0,05.

** Корелациите са значими на ниво 0,01.

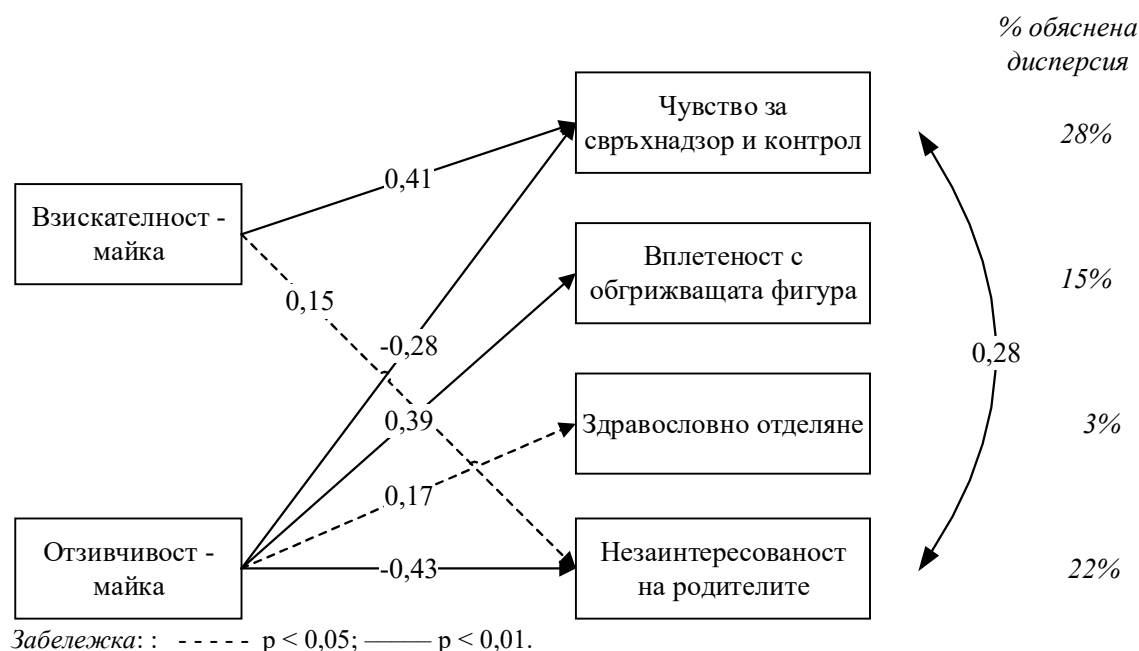
В обобщение: резултатите съответстват на издигнатите хипотези. Потвърдена е конвергентната валидност на скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* от SITA. Макар повечето корелации да са слаби по размер, получените данни представляват интересно наблюдение в контекста на динамично развиващите се отношения с родителите в юношеска възраст. То насочва към идеята, че родителските стилове на възпитание играят важна роля за протичането на процеса сепарация-индивидуация в юношеството.

3.6.5.3. Структурни модели

На следващ етап са анализирани връзките между родителските стилове и дименсиите на SITA, имащи отношение към близостта с родителите и адаптивното функциониране – *Чувство за свръхнадзор и контрол*, *Вплетеност с обгрижващата фигура*, *Незаинтересованост на родителите* и *Здравословно отделяне* (поотделно за двамата родители). Оценката е извършена с помощта на структурен модел на равнище наблюдавани променливи (чрез LISREL), като изследваните аспекти на процеса сепарация-индивидуация

са дефинирани като регресиращи върху двете дименсии на родителските стилове. Фигура 1 представя резултатите сред отстраняване на незначимите коефициенти по отношение на майката. В него допълнително е освободена значимата ковариация на необяснената дисперсия между *Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Незаинтересованост на родителите* (означена със стрелка в дясната част на модела)⁸.

Данните показват, че отзивчивостта на майката към юношата има ефекти върху всички дефинирани в модела дименсии на SITA, като посоката е негативна по отношение на скалите *Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Незаинтересованост на родителите* и позитивна – за другите два компонента. Следва да се отбележи, че скалата *Здравословно отделяне* се обяснява слабо от отношението на майката към юношата (само от нейната отзивчивост, 3% обяснена дисперсия), което потенциално означава, че има други предиктори на умението за постигане на баланс между зависимост и независимост в отношенията. Вискателността на майката е свързана само с два от компонентите на SITA и няма връзка с усещането за емоционална близост или със здравословното отделяне.

Фигура 1. Ефекти на компонентите на родителския стил на майката върху компонентите на SITA, отнасящи се до връзките с родителите и адаптивното функциониране (N = 183, стандартизирано решение)

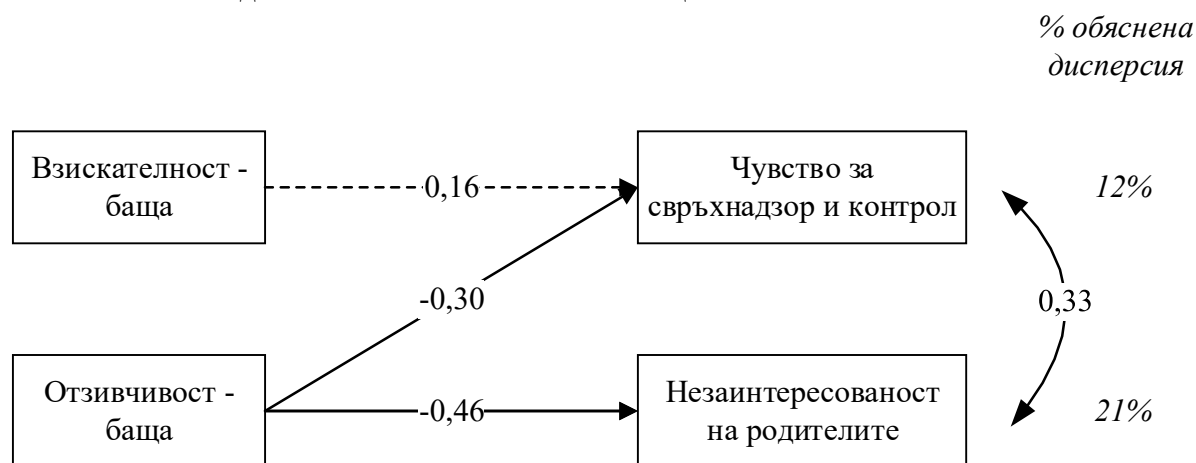
Съответните стойности за бащата след отстраняване на незначимите коефициенти са представени във фигура 2. В модела допълнително е освободена значимата ковариация на необяснената дисперсия между *Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Незаинтересованост на родителите* (означена със стрелка в дясната част на модела).⁹

От получените резултати е видно, че отзивчивостта на бащата обяснява с негативен знак усещането за свръхнадзор и контрол и възприятието на юношата за родителите като

⁸ След направените корекции индексите за степен на съответствие на модела са както следва: ($\chi^2_{(7)} = 13,34$, $p = 0,064$, незн.; RMSEA = 0,071; SRMR = 0,053; CFI = 0,97; NNFI = 0,93).

⁹ След направените корекции индексите за степен на съответствие на модела са: ($\chi^2_{(1)} = 0,53$, $p = 0,47$, незн.; RMSEA = 0,0; SRMR = 0,017; CFI = 1,00; NNFI = 1,03).

неангажирани. От друга страна, дименсията *Взискателност на бащата* има отношение само към първия споменат компонент от SITA. Макар и двете дименсии на родителския стил на бащата да имат отношение към скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* (12% обяснена дисперсия), изглежда, че по-добре обяснена е втората характеристика на процеса сепарация-индивидуация – *Незаинтересованост на родителите* (21% обяснена дисперсия), към която отношение има единствено отзивчивостта на бащата.

Забележка: : - - - - - $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 2. Ефекти на компонентите на родителския стил на бащата върху компонентите на SITA, отнасящи се до връзките с родителите (N = 174, стандартизирано решение)

Накратко, получените резултати могат да се обобщят в няколко пункта: изглежда, че родителският стил на майката има по-голяма обяснителна сила за проявленията на процеса сепарация-индивидуация, отколкото този на бащата. От друга страна е налице тенденция за диференцираната роля на двете родителски дименсии, като взискателността и на двамата родители изглежда по-малко значим предиктор за юношеските нагласи и поведение от тяхната отзивчивост (единствената по-силна връзка е на взискателността на майката с усещането за свръхконтрол от страна на юношата). На последно място, само отзивчивостта на майката има отношение към емоционалната близост с обгрижващата фигура и здравословното отделяне на юношата (макар процентът обяснена дисперсия да е нисък). Подобен резултат съответства на данните от предишни изследвания (напр. Youniss & Smollar, 1985), според които бащите са по-невключени в процеса на израстване на юношите, докато майките са по-емоционално ангажирани с благополучието на своите наследници. В този контекст е препоръчително да се оценят ефектите на родителските стилове поотделно при момчетата и момичетата, но предвид ограничения обем на извадката подобни модели на този етап не са тествани. Макар получените изводи да са условни, те могат да се разглеждат като основание за бъдещи изследвания.

3.6.5.4. Еднофакторен дисперсионен анализ

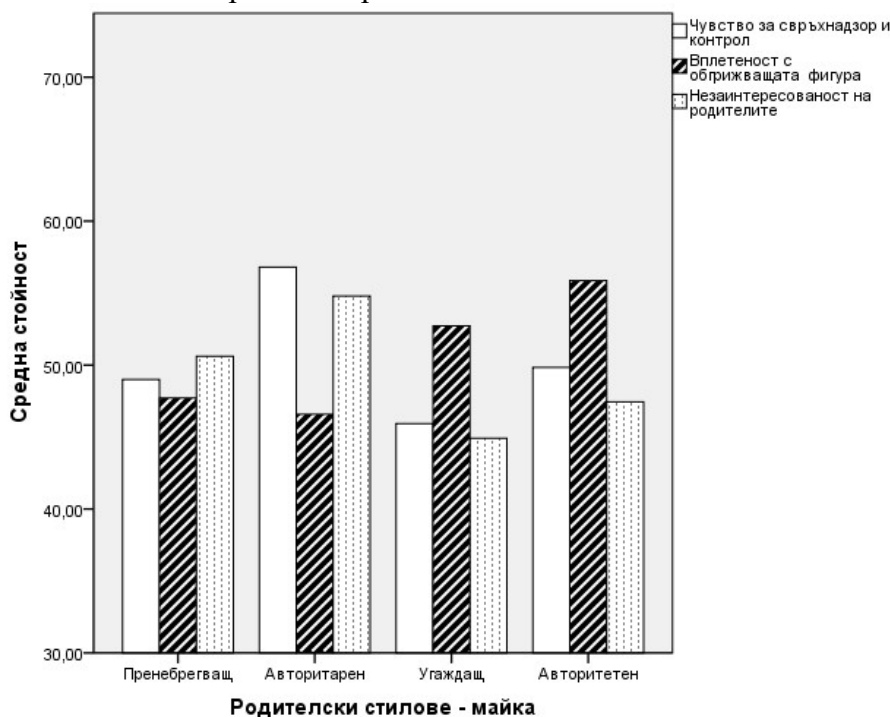
На последния етап от анализа бе извършена категориална оценка на данните чрез разграничаване на четирите родителски стила. Въз основа на големината на извадката бе предпочетен методът на подбор на стойности под и над медианата (като високи и ниски равнища на двата показателя). Подобен критерий е използван и от П. Калчев (2017), но за

разлика от неговия подход в настоящата разработка стойността на медианата се определя от резултатите в настоящото изследване.

Резултатите от проведения еднофакторен дисперсионен анализ с последващи множествени сравнения по Тюки (Tukey) насочват към статистически значими различия по отношение на някои от изследваните променливи във връзка с четирите родителски стила. Средните стойности на свързаните с родителското поведение скали от SITA по отношение на родителския стил на майката (в стандартни T-оценки) са изобразени на фигура 3.

Резултатите показват, че юношите преживяват близостта с майките си като най-прекомерна („задушаваща“), ако те показват авторитарен родителски стил, като този стил се различава значимо от всички останали ($F_{(3, 159)} = 12,657, p = 0,000$). Средните стойности и стандартните отклонения са както следва: *пренебрегващ стил*: $\bar{x} = 28,57, SD = 7,01$; *авторитарен стил*: $\bar{x} = 35,54, SD = 7,65$; *угаждащ стил*: $\bar{x} = 26,43, SD = 6,75$ и *авторитетен стил*: $\bar{x} = 29,06, SD = 7,35$.

По отношение на скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура* също се наблюдават значими различия ($F_{(3, 159)} = 9,602, p = 0,000$), като най-голяма емоционална близост се наблюдава при майката с авторитетен стил, следвана от тази с угаждащ стил. Очаквано най-нисък резултат има за майките с възприет авторитарен стил на поведение – прекомерната взискателност и липсата на отзивчивост не предполагат юношата да има топло отношение към родителя. Различията по този параметър не достигат статистическа значимост само между угаждащия и авторитетния родителски стил на майката.

Фигура 3. Средни стойности на трите параметъра на взаимоотношение с родителите от SITA по отношение на родителския стил на майката (в стандартни T оценки: $\bar{x} = 50, SD = 10$)

Данните индикират различия и по отношение на новообособената скала *Незаинтересованост на родителите* ($F_{(3, 159)} = 11,185, p = 0,000$), като множествените сравнения по Тюки (Tukey) показват, че стойностите за майките с авторитарен стил са най-

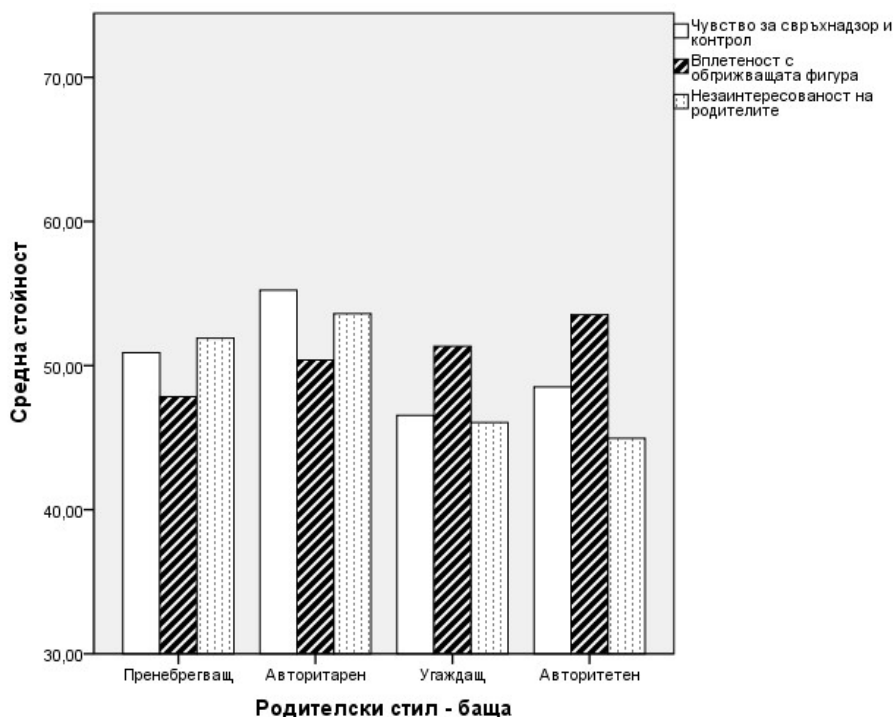
високи от тези на всички останали. С други думи, най-голямо безразличие по отношение на детето си проявява емоционално отчуждената (неотзивчива), но в същото време контролираща майка. Статистически значими различия има и между останалите стилове, като най-ниски стойности по незаинтересованост има за угаждащите майки, следвани от авторитетните и пренебрегващите. Средните стойности и стандартните отклонения са както следва: *пренебрегващ стил*: $\bar{x} = 17,74$, $SD = 7,27$; *авторитарен стил*: $\bar{x} = 22,00$, $SD = 9,70$; *угаждащ стил*: $\bar{x} = 12,92$, $SD = 4,37$ и *авторитетен стил*: $\bar{x} = 15,45$, $SD = 8,52$.

Освен димензиите на взаимоотношения с родителите майчиният родителски стил показва различия и по скалите *Отричане на зависимостта*, *Вплетеност с учителя* и *Очакване на отхвърляне*. Във връзка със скалата *Отричане на зависимостта* се наблюдават статистически значими различия ($F_{(3, 159)} = 4,307$, $p = 0,006$) само между авторитарния и угаждащия стил, като юношите с авторитарни майки са по-склонни да не признават потребността от връзка с другите. В контекста на типичните за този стил висока възискателност и ниска отзивчивост подобни резултати са очаквани. По отношение на скалата *Вплетеност с учителя* ($F_{(3, 159)} = 2,955$, $p = 0,034$) различията достигат статистическа значимост само между пренебрегващия и авторитетния стил. Юношите с майки, които насърчават тяхната самостоятелност, възприемчиви са към комуникация с тях, но им поставят и определени изисквания, показват по-високи стойности на емоционална близост с учителя в сравнение юношите с неизискващи и не толкова отзивчиви майки. Различни изследвания в тази посока (напр. Pellerin, 2005 и Wentzel, 2002) дават обяснение на описаните връзки. Дименсията *Очакване на отхвърляне* също се манифестира по диференциран начин при различните родителски стилове ($F_{(3, 159)} = 5,374$, $p = 0,002$). Юношите с „угаждаща“ майка са най-малко склонни да приемат другите като враждебни и груби. Възможна причина за този резултат е, че близостта с майката вероятно позволява екстраполиране на възприятията за нея (като емоционално достъпна) към хора от извънсемейната среда. От друга страна, очакването другите да са емоционално безразлични е най-типично при юноши с отчуждени, но контролиращи (авторитарни) майки.

Предвид възможните различия в родителските практики между майките и бащите представляват интерес и индивидуалните резултати на бащите по отношение на изследваните дименсии. Средните стойности на свързаните с родителското поведение скали от SITA по отношение на бащиния родителски стил (в стандартни T-оценки) са изобразени на фигура 4.

Резултатите за родителските стилове на бащите са сходни с тези на майките, но постигат статистическа значимост при по-малък брой от изследваните параметри. Така по отношение на скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* статистически значимо различие ($F_{(3, 152)} = 6,626$, $p = 0,000$) има между авторитарния, угаждащия и авторитетния стил, като по подобие на данните за майките най-силно усещане за свръхконтрол имат юношите с авторитарни бащи, а най-ниски стойности по тази дименсия имат юношите с угаждащи бащи. Данните от множествените сравнения по Тюки (Tukey) показват, че статистическата значимост ($F_{(3, 152)} = 3,003$, $p = 0,032$) за скалата *Вплетеност с обгрижващата фигура* се дължи на разликите между пренебрегващия и авторитетния стил, като юношите с авторитетни бащи имат по-близка емоционална връзка с тях (дескриптивните характеристики са съответно $\bar{x} = 30,23$, $SD = 6,49$ за пренебрегващия стил и $\bar{x} = 35,19$, $SD = 7,79$ – за авторитетния). Скалата *Незаинтересованост на родителите* ($F_{(3, 152)} = 8,967$, $p = 0,000$) наподобява данните за майките, като за най-незаинтересован от юношата се възприема бащата с авторитарен родителски стил, следван от този с пренебрегващ такъв.

Бащиният родителски стил няма отношение към близостта с учителите, но се наблюдават значими различия между авторитарния и угаждащия стил на бащата във връзка със скалите *Отричане на зависимостта* и *Очакване на отхвърляне*. И по двете дименсии по-високи стойности имат юношите с авторитарен родител. Подобен резултат не е изненадващ: прекалено контролиращият, но отчужден баща може да се свърже както с очакването другите да бъдат емоционално неоткликващи, така и с отричането на потребността от свързаност с тях.

Фигура 4. Средни стойности на трите параметъра на взаимоотношение с родителите от SITA по отношение на родителския стил на бащата (в стандартни T оценки: $\bar{x} = 50$, $SD = 10$)

В заключение: данните на категориално равнище потвърждават издигнатите хипотези. Влиянието на двамата родители (поотделно) върху процеса сепарация-индивидуация е сходно, като се наблюдава тенденция стойностите да стигат до статистическа значимост с по-голяма честота при майките. Всички различия в отношенията с родителите, изследвани от SITA, могат да се съотнесат към различията в родителските стилове на възпитание. Последните имат отношение и към дименсиите *Очакване на отхвърляне* и *Отричане на зависимостта* (различието е най-вече между угаждащия и авторитарния стил). Майчиният родителски стил се свързва с постигането на емоционална близост с учителя, но подобен резултат не се наблюдава за стила на бащата. В съответствие с множество предишни изследвания се отчита позитивното влияние на авторитетния стил за оптималното протичане на процеса на емоционално отделяне от семейната среда.

С оглед малкия брой изследвани лица в отделните групи получените резултати трябва да се анализират предпазливо, но откритите тенденции са добра основа за бъдещо изследване с по-голям брой респонденти, което потенциално би помогнало да се разшири интерпретацията на получените резултати.

4.

Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст: разлики по пол и клас

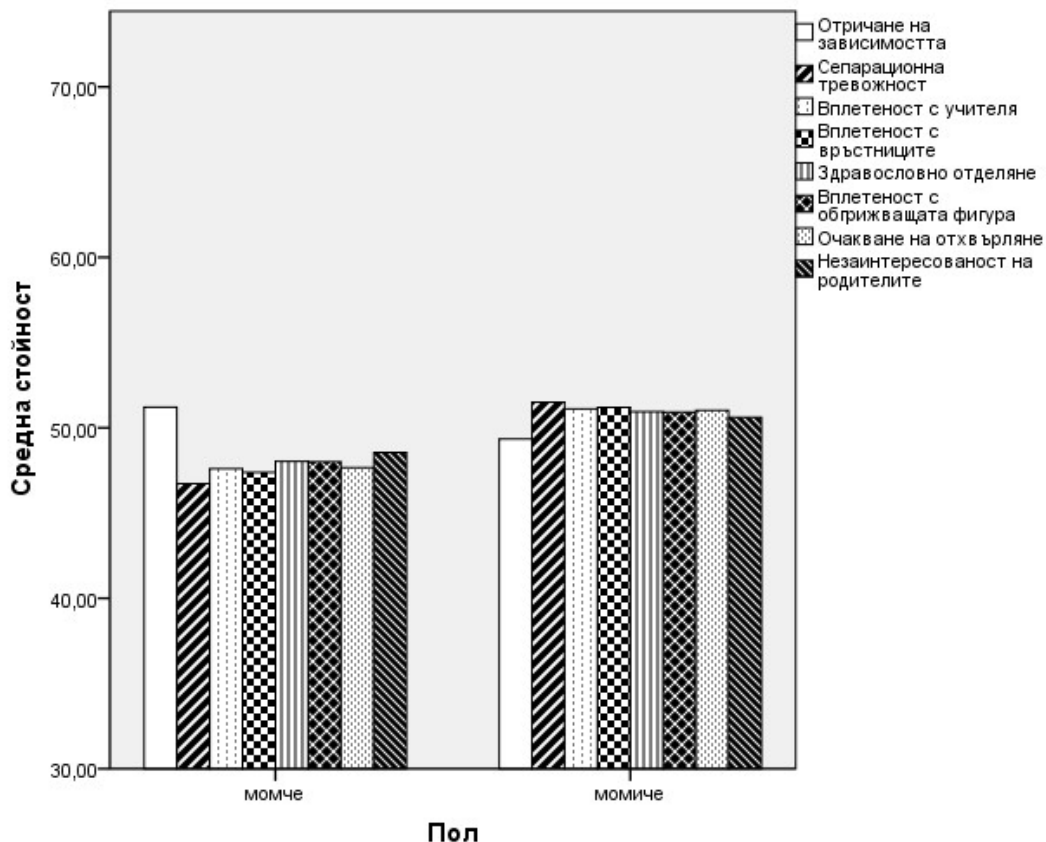
Различията по пол и клас по отношение на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* са анализирани с помощта на *t* тестове за независими извадки (за оценка на размера на ефекта е използван коефициентът *d* на Коен) и еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA).

Получените резултати показват значими разлики в полза на момчетата по отношение на повечето изследвани дименсии. Изключение прави скалата *Отричане на зависимостта*, при която момчетата са с по-високи стойности. Макар размерът на ефекта да е малък, той насочва към тенденцията младежите да отричат потребността от близост. Подобни резултати се потвърждават и при изследвания в друга културна среда (напр. Dwairy, 2004a; Engler, 2004). Едно възможно обяснение би могло да е опасението от подигравки от страна на връстниците при проява на потребност от близост. От друга страна, в западната култура автономията е част от ролите, атрибутирани на момчетата (Geuzaine, 2000), а отричането на зависимостта се асоциира с по-високо равнище на автономия. От останалите дименсии не се наблюдават значими различия по пол за *Чувство за свръхнадзор и контрол* и *Нарцисизъм*.

Оценката на размера на ефекта с помощта на *d* на Коен показва най-високи стойности по *Сепарационна тревожност* (0,481), като посочената стойност е близка до средната по размер. Момчетата изпитват по-високо равнище на тревожност в сравнение с момчетата, като подобни резултати са многократно потвърждавани (напр. Bender et al., 2012).

Средните стойности на скалите от *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст*, при които има значими междуполови различия, са изобразени (в стандартни *T*-оценки) на фигура 5.

Получените данни насочват към частично потвърждаване на хипотезата – значими полови различия се наблюдават по повечето изследвани дименсии. Предвид повишената чувствителност на момчетата са очаквани стойностите по скалите за вплетеност (с обгрижващата фигура, връстниците и учителя), както и по-високото равнище на сепарационна тревожност. В разрез с предварителните допускания са по-високите стойности по скалите *Очакване на отхвърляне* и *Незаинтересованост на родителите*. Предишни изследвания (напр. Keijsers & Poulin, 2013; Levpušček, 2006) обръщат внимание на обстоятелството, че комуникацията на момчетата с родителите им нараства през средното юношество, както и че девойките търсят повече подкрепа и постигат по-успешна индивидуация от родители и приятели в сравнение с младежите. Последният резултат е в съответствие със статистически значимото по-високо равнище на *Здравословно отделяне* при момчетата ($t_{(441,806)} = 3,713, p = 0,000$). Данните по другите две дименсии обаче насочват към необходимостта от бъдещи изследвания, които да анализират на какво се дължи възприетата амбивалентност на отношенията (по-високо равнище на вплетеност с обгрижващата фигура в съчетание с по-високо възприемане на родителите като незаинтересовани) от страна на момчетата.

Фигура 5. Средни стойности на скалите от SITA със значими различия по отношение на пола (в стандартни T-оценки: $\bar{x} = 50$, $SD = 10$)

В отговор на въпроса за наличието или липсата на статистически значими различия между изследваните лица по отношение на класа¹⁰ бяха проведени еднофакторни дисперсионни анализи. Единствената значима разлика по този признак бе по отношение на скалата *Вплетеност с учителя* ($F_{(4,801)} = 2,888$, $p = 0,022$). Множествените сравнения по Тюки (Tukey) показват значими разлики по тази променлива само между 10-и и 12-и клас, като стойността е по-висока при дванадесетокласниците. Средните стойности и стандартните отклонения са както следва: $\bar{x} = 26,61$, $SD = 9,57$ за 10-и клас; $\bar{x} = 31,6$, $SD = 10,13$ за 12-и клас. Подобни резултати трябва да се интерпретират с особена предпазливост: от една страна, изследваните дванадесетокласници са само 50 (в сравнение с останалите класове – между 160 и 244 изследвани лица в група); от друга – сред тях има само 4 момчета. Не на последно място, конкретните 50 изследвани лица са попълвали въпросника в последните месеци на обучението си в училище, което би могло да има отношение към получените резултати. Те са част от извадката, изследвана онлайн, като са неравномерно разпределени в различни градове на страната. Поради тези причини няма как проявените различия да се коментират в контекста на възрастови тенденции. Предвид завършването на

¹⁰ Бе предпочетен анализ на ниво клас, а не според календарната възраст, тъй като класът задава контекст на продължителни междуличностни взаимоотношения. Подобен продължителен характер на общуването потенциално влияе върху личностното развитие и има отношение към проявата и динамиката на изследваните характеристики (Калчев, 2016, с. 245).

цялостен образователен етап (гимназиален) и окончателното излизане от системата на средното образование би могла да се очаква тенденция за близост с учителите, развита в рамките на последните години от обучението. Вероятно отношение тук има и чувството на несигурност от предстоящите новости (в академичен и социален план), както и носталгията по безвъзвратно отминалите училищни години. Резултатите от настоящото изследване не дават възможност за категорични заключения по въпроса, но очертават перспективи за бъдещи изследвания.

В обобщение: получените данни показват, че процесът сепарация-индивидуация протича различно при двата пола. При момчетата, вероятно в посока на повишаващата се потребност от автономия, се наблюдава по-високо равнище на отричане на потребността от близост с другите. От друга страна, момичетата показват по-високи равнища на близост с родители, връстници и учители, както и повишена сепарационна тревожност в сравнение с момчетата. Озадачаващ остава амбивалентният характер на възприемане на отношенията при момичетата (те показват по-високи равнища на очакване на отхвърляне и възпримат родителите си като по-незаинтересовани в сравнение с момчетата). Въпреки това обаче девойките се справят по-добре с постигането на баланс между зависимост и независимост в сравнение с младежите. Не се наблюдава ясно изразена възрастова динамика на развитието на изследваните характеристики, но това би могло да се дължи на спецификите на извадката (предимно ученици в столични училища и неравномерно разпределение по класове). Тенденцията за повишаване на вплетеността с учителя в последната година от обучението е очаквана, като насочва към възможности за бъдещи изследвания на проявленията на процеса сепарация-индивидуация в по-хомогенна (по отношение на равномерност на броя изследвани лица в група) извадка.

Заклучение

Анализът на проявенията на процеса сепарация-индивидуация представлява актуална изследователска задача. Фокус на настоящата разработка е проучването на връзките на този процес на отделяне от значимите други и придобиване на собствена идентичност с взаимоотношенията в три основни социални сфери – родители, връстници и учители.

Изследването представя българската адаптация на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (Separation-Individuation Test of Adolescence, SITA, Levine & Saintonge, 1993). Структурата на инструмента е извлечена въз основа на експлораторен факторен анализ върху юношеска извадка от 998 изследвани лица. Налице са индикации за промени в съдържанието на някои от скалите, които са осъществени на базата на подобряването на степента на съответствие според конфирматорен факторен анализ. Една от дименсиите е разделена на два отделни фактора, като обособяването на новата скала е обосновано както теоретично, така и емпирично. Равнището на корелации между отделните скали на въпросника и данните за неговата надеждност потвърждават добрите му психометрични характеристики.

На следващо място – с помощта на корелационни и регресионни анализи – е проверена валидността на въпросника по отношение на различни външни променливи: нарцисизъм, социална тревожност, родителски стилове, отношение към училището, субективно благополучие и привързаност.

Резултатите по отношение на *субективното благополучие* показват, че нарцисизмът има най-голяма обяснителна сила за преживяването на приятни емоции и високата степен на удовлетвореност от живота. Потвърдена е конвергентната валидност на три от скалите на SITA – *Вплетеност с връстниците*, *Вплетеност с обгрижващата фигура* и *Незаинтересованост на родителите*, както и дивергентната валидност на скалата *Вплетеност с учителя*.

Вторият аспект на изследване – на връзките между SITA и привързаността, включва апробация на деветайтемния *Въпросник за юношеска привързаност* (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ, West et al., 1998) за българска извадка. Психометричните му характеристики са приемливи, но данните насочват към възможност за неговото усъвършенстване чрез добавяне на един айтем към всяка от трите изследвани скали на следващ етап от разработката му. Анализирани са прогностичната сила на дименсиите от SITA върху взаимоотношенията с родителите, като в съответствие с предварителните очаквания *Здравословно отделяне* от SITA предсказва в най-висока степен дименсията *Коригирано от целта партньорство* (от AAQ). С други думи, постигнатият баланс между зависимост и независимост в отношенията помага на развиването на емпатийна загриженост към потребностите на значимия друг.

Като следваща стъпка са анализирани проявенията на процеса сепарация-индивидуация в контекста на *нарцисизма*, като получените резултати, макар и в небалансирана по пол извадка, потвърждават конвергентната валидност на скалата *Нарцисизъм* от SITA. Данните показват още, че емоционалната близост с учител намалява вероятността юношата да прояви манипулативно поведение по отношение на другите с цел постигане на лична изгода.

Резултатите, получени от корелационните и регресионните анализи на дименсиите от SITA с *Кратката скала за социална фобия*, потвърждават валидността на скалата

Сепарационна тревожност от SITA. Установява се, че нарцисизмът и здравословното отделяне са негативни предиктори на социалната фобия, а сепарационната тревожност, очакването другите да са безразлични и близките връзки с учителя допринасят за нарастване на тревожността в социални ситуации.

Влиянието на характеристиките на процеса сепарация-индивидуация върху *нагласата на юношите към училището* е доказано на следващ етап от анализа. Очертана е ролята на връзката с родителите за възприемането на училището, потвърдена е и конвергентната валидност на скалата *Вплетеност с учителя* от SITA. Обсъдени са насоки за бъдещи проучвания на отношението на юношата към училището, тъй като в български контекст този въпрос не е изследван достатъчно.

На последно място е анализирана взаимовръзката между *родителските стилове на възпитание*, емоционалното отделяне от семейството и придобиването на чувство за собствена идентичност. Резултатите от корелационния анализ потвърждават конвергентната валидност на скалата *Чувство за свръхнадзор и контрол* от SITA. Анализът на данните е извършен както на дименционално, така и на категориално равнище, като във втория случай е използван еднофакторен дисперсионен анализ. Данните насочват към обстоятелството, че всички различия в отношенията с родителите, изследвани от SITA, могат да се съотнесат към разликите в родителските стилове на възпитание. Резултатите за майката и бащата са сходни, но майчиният родителски стил има отношение към вpletеността с учителя, докато при бащата този показател не достига статистическа значимост. В съответствие с предишни проучвания е потвърдено позитивното влияние на авторитетния стил за оптималното протичане на процеса сепарация-индивидуация, но малкият брой изследвани лица насочва към необходимостта от бъдещо изследване, което да разшири интерпретацията на получените резултати.

Наблюдават се *междуполови различия* по отношение на изследваните променливи, като момчетата са по-склонни да отричат потребността си от близост с другите. От друга страна, при момчетата има по-високи равнища на близост с всички социализиращи агенти (връстници, учители, родители), както и повишена сепарационна тревожност в сравнение с момчетата. В рамките на изследването не се наблюдава ясно изразена *възрастова динамика*, като единственият статистически значим резултат е по-високо равнище на близост с учителя в последната година от обучението. Предвид спецификите на извадката и малкия брой изследвани лица обаче този резултат следва да се разглежда само като тенденция.

В обобщение, изследването потвърждава в голяма степен издигнатите хипотези – факторната структура на SITA е възпроизведена в българска извадка (с някои модификации), открити са самостоятелни значими ефекти на проявленията на процеса сепарация-индивидуация върху някои аспекти на психосоциалното функциониране и са установени междуполови различия по отношение на анализирани характеристики. Не се наблюдават обаче ясно изразени различия във възрастов план.

Откритите посоки на взаимно влияние представляват изследователски интерес за бъдещи проучвания. В същото време обаче следва да се обърне внимание на ограниченията на настоящата разработка. На първо място, срезовият ѝ характер не позволява наблюдение и анализ на характеристиките на процеса сепарация-индивидуация в тяхната динамика и развитие. Бъдещо лонгитудно изследване би спомогнало за по-доброто разбиране на описаните феномени. В допълнение, самоописателният характер на инструмента е недостатък, който не позволява разглеждането на процеса в по-широк контекст, а изследва единствено субективните юношески възприятия. В заключение, въпреки относително големия брой изследвани лица, извадката е небалансирана по пол, освен това в нея

доминират респондентите от столични училища. Това обстоятелство следва да бъде взето предвид в бъдещи проучвания, като усилията трябва да се насочат към балансиране на извадката както по отношение на пола, така и по отношение на други демографски характеристики.

Проведеното дисертационно изследване разглежда отделянето от значимите други и придобиването на усещане за собствена идентичност в контекста на взаимоотношенията с учители, връстници и родители. Използваният инструмент обхваща различни аспекти на функционирането, което го прави практически приложим за анализиране на този важен развитиен процес. Валидността и надеждността на въпросника за оценка на проявите на сепарация-индивидуация в юношеска възраст са доказани емпирично. С оглед многопластовостта на изследвания феномен обаче следва да се обмисли възможността за употреба на инструмента в по-широка контекстуална рамка, например заедно с интервюта и рейтингови скали от родители, учители и връстници, с цел задълбочаване на познанието за разгръщането на процеса сепарация-индивидуация в юношеска възраст.

Справка за научните и практическите приноси на дисертационното изследване

Научни приноси:

- Получени са нови данни за процеса на сепарация-индивидуализация в юношеска възраст, които позволяват оценка на компонентите на този важен и специфичен възрастов феномен при българските юноши от гледна точка на връзката със значимите други в различни социални сфери – родители, учители, връстници;
- Емпирично е потвърдена прогностичната сила на проявленията на процеса сепарация-индивидуация по отношение на различни аспекти на психосоциалната адаптация – нарцисизъм, социална фобия, отношение към училището, субективно благополучие и привързаност; доказана е връзката на родителските стилове с емоционалното отделяне от семейната среда и придобиването на чувство за собствена идентичност, като по този начин са разширени възможностите за интерпретация на изследваните феномени;
- Направена е адаптация на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (Separation-Individuation Test of Adolescence, SITA, Levine & Saintonge, 1993) и е извършена апробация на *Въпросника за юношеска привързаност* (Adolescent Attachment Questionnaire, AAQ, West et al., 1998) за българска извадка.

Практическа значимост:

- Българската адаптация на *Въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* би могла да се използва от училищни психолози с цел първоначален анализ (скрининг) на широк кръг от характеристики на юношеското функциониране.
- Предвид своята икономичност *Въпросникът за юношеска привързаност*, апробиран в настоящото изследване, би могъл да бъде приложен в широк изследователски контекст (след ревизиране).
- Данните за детерминацията на аспектите на юношеската сепарация-индивидуация могат да бъдат полезни за целите на психологичното консултиране.

Публикации по темата на дисертационното изследване

- Макавеева, Ц. (2019, под печат). Сепарация-индивидуация и отношения с връстниците в юношеска възраст. *Докторантски четения 3/2019*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Макавеева, Ц. (2019). Сепарация-индивидуация и близост с родителите в юношеска възраст. *„Приложна психология и социална практика“ – XVIII международна научна конференция*. Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър”. ISSN 1314–0507, 483–498.
- Макавеева, Ц. (2020). Сепарация-индивидуация и субективно благополучие в юношеска възраст. *Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки (т. 1: Социалните процеси като предизвикателство за индивида и общностите)*. ISSN 2683-0868 (online), 11-19.
- Макавеева, Ц. (2021, под печат). Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст: факторна структура и надеждност при български юноши. *Сборник научни доклади от Деветия международен конгрес по психология*.

Участия в научни форуми с доклади по темата на дисертационното изследване

1. Макавеева, Ц. (2019). Сепарация-индивидуация и отношения с връстниците в юношеска възраст. *Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – философски факултет, докторантски четения 2019, 19-20 септември 2019, София.*
2. Макавеева, Ц. (2019). Сепарация-индивидуация и близост с родителите в юношеска възраст. *„Приложна психология и социална практика“ – XVIII международна научна конференция, 21-22 юни 2019, Варна.*
3. Макавеева, Ц. (2019). Сепарация-индивидуация и субективно благополучие в юношеска възраст. *XI Национална школа за докторанти и млади изследователи „Социалните процеси като предизвикателство за индивида и общностите“, 24-26 октомври 2019, София.*
4. Макавеева, Ц. (2020). Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст: факторна структура и надеждност при български юноши. *IX Международен конгрес по психология, 13-15 ноември 2020, София.*